

Karpelesz Leopold

Életrajz

Karpelesz Leopoldot mindenki Rudi bácsinak ismeri a marosvásárhelyi hitközségnél. Rendszeresen eljár családjával – feleségével, kisebbik lányával és két unokájával – együtt a hitközség szervezte rendezvényekre, széder vacsorákra. Takaros kertes házuk van, az udvaron szőlőlugas, a ház háta mögött zöldszékes kert. A pincében a polcok tele befőttes- és savanyúságos üvegekkel, de a borosflaskák sem hiányoznak. A vendégeknek mindig jó dolguk van náluk, nincs olyan alkalom, hogy meg ne kínálják őket valamivel. Rudi bácsi különösen büszke a ribizliborára.

A nagyapámat Karpelesz Rafaelnek hívták, a nagyanyám Berta volt, ugyancsak Karpelesz, de nem voltak rokonok. Nem emlékszem, hogy mikor születtek. Kis falusi házuk volt Palotailván [Maros-Torda vármegyében lévő kis falu volt, kb. 1500 lakossal 1910-ben. Volt egy gőzfűrésztelepe. – A szerk.]. Volt egy udvara, egy garázs [kocsiszín] két lóval, szekérrel, s foglalkoztak fuvarozással. Amikor épült az alagút Gödemesterházán, ők hordták a követ, és ott dolgoztak az alagútépítésnél. A rokonai is fuvarozással foglalkoztak, fát fuvaroztak az erdőből, követ az építkezéshez. Nem emlékszem a nagyapám testvéreire. Többen lehettek, mert legalább három generációt ismerek a Karpeleszekből Szászrégenben, Toplicán.

Nem voltak a nők iskolázottak, tanultak jiddisül, ivritül [héberül] olvasni, imádkozni, de állami iskolába nem jártak, s ott, ahol a nagyszüleim laktak, nem volt zsidó egyházi iskola. Kis falu volt, ahol lakott tíz-tizenöt zsidó család. Héder azért volt. Rendszeresen járt egy hittantanító faluról falura, úgy neveztük, hogy Lehrer vagy Rebbe. Összegyűltek azon a napon a gyerekek, és tanította imádkozni őket.

A nagyszüleim vallásosak voltak, nem olyan nagyon vallásosak, mint az anyám részéről, hanem mondjuk, olyan közepes irányzatúak. Volt ott imaház, de nem minden nap jártak, hanem hetenként csak egyszer. Nagyünnepek alkalmával mentek el csak a nők. Természetesen akkor külön ültek a nők és a férfiak. A nagyszüleim magyarul is beszéltek a családban, nemcsak jiddisül. Később a nagyapám részt vett az első világháborúban, a magyar hadseregben harcolt mint katona.

Amikor meghalt a nagyapám, a nagyanyám apámnak a nővéréhez, Idához költözött Gyergyószentmiklóstra. Szigorú asszony volt a nagyanyám, emlékszem, nem lármázhattunk a házban. Úgy az 1930-as években halt meg.

Apámnak négy fiútestvére volt és egy nővére. Ida, a lánytestvére volt a legidősebb közöttük, 1897-ben vagy 1898-ban született Palotailván. Öt gyereke most Haifában él, érdekes módon nem tudtak egymásról, amikor kimentek Izraelbe, csak ott derült ki, hogy mind alijáztak.

Adolf, az első fiú, nem tudom, mikor született. Csak az utolsó periódusban emlékszem rája. Ő félkezű volt. Szintén fűrésztelepen dolgozott, de levágta a kezét, és akkor állt rá a bazarkereskedésre Szászrégenben [Maros-Torda vm.-i kisváros, 1920-ban mintegy 7400, jobbára német ajkú lakossal, jelentős fakereskedelemmel. – A szerk.]. Járt a falvakat, városokat, főleg ott, ahol vásárok voltak. Utána apám következett.

Talán 1910-ben született Samu, de Mihálynak szólította őt mindenki. Suszter volt. Ő Marosvécsre ment. A családnak, ahova benősült, volt egy kis falusi üzlete. Házassági ajándék volt. Az ajtóra csengettyűt kötöttek, s amikor nyitották ki az ajtót, az automatikusan csengett. Akkor abbahagyták a házimunkát, mentek és kiszolgálták a vevőt. Árultak petróleumot, sót, fűszereket, és volt, amikor cserekereskedelmet folytattak. Ha petróleumot akart venni valaki, de nem volt pénze, vitt tojást, kukoricát vagy búzát. Nem volt nagy kereskedelem falun, általában önellátóak voltak, csak fűszerekre volt szükségük. Ezek a kis üzletek kaptak hiteleket a nagy központi üzletektől. Szászrégenbe, ahol voltak nagykereskedők, szekérrel mentek, megpakolták magukat, s amikor megürült az üzlet, akkor mentek megint. A nagykereskedők is rendszeresen mentek, és szedték össze, amit a kis boltosok bevettek. Általában a zsidó kereskedők segítettek az ilyen zsidó kiskereskedőket hitelekkel, hogy el tudják tartani magukat. Volt egy kislány, olyan szépen beszélt cigányul. Marosvécsen, ahol laktak, nagyon sok cigány volt. A gyerekek együtt játszottak, s a zsidó fiúcska olyan folyékonyan beszélt cigányul, hogy el voltam csodálkozva. Később a családját eldeportálták, megsemmisítették. Egyedül Mihály élte túl a háborút, mert ő munkaszolgálaton volt. Azután Szászrégenben élt, a fűrészgyárban dolgozott. Ismét megnősült, egy csernovici asszonyt vett el. (Amikor az oroszok másodszor is elfoglalták Besszarábiát 1944-ben [lásd: Besszarábia], akkor a zsidók nagy része elmenekült, Romániába jött.) Felesége és két fia a második házasságából kiment Izraelbe. De Mihály nem ment ki, mert nem volt jó viszonyban a második feleségével. Gyomorfekélyben halt meg.

Kálmán valamikor 1910 és 1912 között született. Ő is suszter volt.

Apám, Karpelesz Áron, járt héderbe, ott tanult meg ivritül [héberül] írni, olvasni. Én úgy emlékszem, hogy három osztályt végzett a rendes, kötelező iskolában, azután suszterinas lett, és bizonyos betegség miatt el kellett hagynia a csizmadia mesterséget. Fiatal volt az apám, amikor elhunyt az apja. Nemsokára, 22 évesen meg is nősült. Majd aztán 1930-35-ben Gyergyószentmiklóson a cionista szervezet keretén belül tanult ivritül. Mizráhi volt a cionista szervezetnek a neve, aminek az édesapám tagja volt. De oda bevegyültek baloldali emberek is. Volt például Salamon Ernő, egy író, aki tartott írás- és matematikai órákat, ugyanott, a szervezet keretén belül. Ivritül tanították meg írni, és tanulmányozták a Tórárt is kezdetlegesen. Ekkor az apám lehetett úgy 30-33 éves.

A [második világ]háború előtt Máramarosban és Szatmáron készítették a pászka nagy részét. Voltak mezőgazdasági termelők, akik kimondottan erre a célra raktározták külön a búzatermést, a cséplésre szintén külön gépek voltak. Máramarosban nagyon sok zsidó gazdálkodó, állattenyésztő és juhász volt. [1910-ben a magyarországi zsidóság 6,7%-a élt mezőgazdasági tevékenységből. Ez az arány Máramaros vármegyében 33,3% volt. Karády Viktor számításai. – A szerk.] Ezek látták el az országot kóser túróval, sajttal, vajjal. Anyai nagyszüleim erről a vidékről származtak. Nagyapám, Tabák Izsák kályhás volt, kályhákat, kemencéket rakott. Abban az időben téglából, agyagból csinálták a kályhát. Az anyai nagyapa az ortodox irányzathoz tartozott. Ő szakállas, nagyon vallásos ember volt, pontosan betartotta a sábatot, minden reggel imádkozott, étkezés előtt kezet mosott, és elmondta az imát a kenyérről, a gyümölcsről. Később anyám olyan vallásos szellemben akart nevelni, mint amilyen az apja volt. Az én koromban már nem élt az apja. 1922-ben halt meg.

Anyám családja Máramarosból [Máramaros vármegyéből] átköltözött Toplicára 1920-ban [Toplica Hunyad vármegyei kisközség, mindössze 3-400 lakossal. – A szerk.]. Miután meghalt a nagyapám,

anyámat követte a nagymama. Ditró [Csík vm.-i nagyközség, 1920-ban mintegy 7500 lakossal. – A szerk.], Gyergyószentmiklós voltak a következő állomások. Az édesanyám anyjára emlékszem, de nem sokat. Azt hiszem, [Tabák] Bertának hívták [Az anyai nagymama keresztnéve Karpelesz Leopold unokatestvére, Székely Sára elmondása szerint Lenke volt, nem Berta. Itt és a továbbiakban a Tabák családra vonatkozó, Székely Sárától származó adatokat dőlt betűvel szedjük mint Sz. S. közlését. – A szerk.]. Gondozott, mosdatott minket. Segített az anyámnak a gyereknevelésben, nem féltünk tőle. Emlékszem, mennyire babonás volt. Egyszer nagyon fájt a torkom, valószínűleg a gyógyszert nehezen lehetett beszerezni, és úgy gyógyított, hogy a vizeletemmel kellett gargalizáljak. [A saját vizelettel való gyógyítás a természetgyógyászatban is létező eljárás, a források szerint Erdélyben elterjedtebb. – A szerk.] Amikor beteg lett, sajnáltuk. Úgy lett beteg, hogy a hús ki volt téve péntek előtt, csütörtökön az ablakba, hogy hűvös helyen álljon, s a macska ráment a húrra. Szegény emberek voltunk, nagy dolog volt a hús, nem is szerezhette be újból a kóser húst a sábatra. Valószínű felizgatta magát nagyon, és akkor kapott egy agyvérzést, és ágyban esett, többet nem beszélt. Nem sokra rá meg is halt.

1897-ben született Borsabányán anyám bátyja, Tabák Idl [Borsabánya néhány száz lelkes bányatelep volt a Máramaros vármegyei Borsa nagyközség mellett. – A szerk.] Faszortírozó volt, osztályozta a fákat, aztán összerakták, vitték és eladták. Járatott iskolába, mert jól írt ivritül. Én olvastam a leveleit, amelyeket később édesanyámnak és a családnak küldött. Vallásos ember volt, nagyon jól tudott imádkozni. Az anyanyelve jiddis volt, de jól beszélt a románt. Úgy emlékszem, hogy Gyimespalántán [helyesebben: Gyimespalánkán] lakott. Tartotta a szombatot, a felesége is parókás asszony volt. Ha látogatóban volt nálunk, akkor az volt az első, hogy reggel imádkozott, étkezés előtt kezet mosott [lásd: mosdás], és mielőtt ettünk, elmondta az ételnek az imáját. Héberül imádkozott, nem is fordították le. A deportációban a felesége és két lánya mind odavesztek.

Utána született anyám, majd Efraim 1902-ben [Efraim Tabák Ferenc volt, aki 1906-ban született. – Sz. S. közlése.]. Évának hívták a feleségét. Miután meghalt a férje, 1936-ban, ő moszthordó lett, fűrészport hordott ki a gáterektől [A gáter az a gép, amellyel a rönkökből deszkát vágnak. – A szerk.] a fűrésztelepekről, ahol vágták a fát, és nagy csomóba hordták ki. Volt két kislánya, az egyik, Sárka elkerült mint árva Magyarországra egy árvaotthonba. 1944-ben őket nem vitték el [nem deportálták], gettóba kerültek, amelyik nem volt kiürítve. Így menekült meg, és nem volt megsemmisítve a deportációkor. Most Kolozsváron él, és van egy lánya [Tabák Ferencnek egy lánya volt: Tabák Sára, férjzett nevén: Székely Sára. A budapesti zsidó árvaházban vészelte át a holokausztot. Lásd a vele készített interjút. – A szerk.].

Tóbiás 1905-ben született, a fűrészüzemben dolgozott Gyergyó[szentmiklóson]. [A Feleségét Fischer Eszternek hívták, ő Tabák Ferenc feleségének a testvére volt. Mindketten – Tabák Tóbiás és a felesége – elpusztultak Auschwitzban. Nem volt gyermekük. – Sz. S. közlése.]

Frida 1910-ben vagy 1912-ben született. Hét elemi osztályt végzett, varrónő volt. Geller Márton, a férje iskolázott ember volt. A nővérenek a kislányát magához vette, Gyimesből hozták át, feltételezem, arról a környékről származott, ellenben magyarul tökéletesen beszélt. Ő már nem volt vallásos ember. Gyergyószentmiklóson általában szokás volt abban az időben, hogy a szomszédság, tíz-tizenöt család egy hétköznap, munkaidő után összegyűlt, nyári estéken kiültek a teraszra vagy a fűbe. Egy ember, aki nagyon szépen és folyékonyan tudott olvasni, felolvasott

mindig a sajtóból vagy egy érdekes könyvből. Emlékszem, anyám testvérének a férje, ő rendszeresen olvasott fel folytatásos regényeket, újságokat, abban az időben a „Brassói Lapok”-at olvasták a felnőttek. Összegyűjtötte a környékről a munkásembereket, nemcsak zsidókat, hanem keresztényeket is, s felolvasott nekik, lehet, hogy politizáltak. Geller munkaszolgálaton 1942-ben megfagyott a Don kanyarnál [Fridáék legidősebb gyermekét – aki tehát valószínűleg Geller Márton nővérének a lánya volt – Sárának hívták, 1925 körül született, és Auschwitzban halt meg. Varrónó volt. Izsák volt a középső gyerek, ő 1932 körül született, és Rivkának hívták a legkisebbet, aki kb. 1934-ben született. Frida és a három gyerek Auschwitzban pusztult el. – SZ. S. közlése.]

Herman 1914-ben született. Ő is hét osztályt végzett, hét elemit. Faipari munkás volt, szortírozó. Aztán vállalkozó lett, a felvásárolt fát feldolgozta deszkának, és adta el a kereskedőknek építőanyagként. Emlékszem, ha Hersi nem imádkozott, az anyai nagyanyám ütötte a két kezével a hátát, és mondta, hogy „istentelen gój”. Hát milyen erővel üthette az az idős asszony? Ő csak megállt és hagyta, hogy üssék a hátát. Visszafordult és kacagott. Futballista is volt ez a nagybátyám, és nem volt már vallásos, mint a többi testvérek. A környezet, a futballistákkal, akikkel barátkozott, keresztény környezet volt. Az első feleségét és egy gyermekét eldeportálták [Székely Sára szerint két gyermekét deportálták az észak-erdélyi, egykori Beszterce-Naszód vm.-ben lévő Naszódra, és mindketten meghaltak. – A szerk.], ő munkaszolgálatos volt, talán a nagybányai egységhez tartozott. Nagybányán volt egy ezredes, aki sok száz munkaszolgálatost mentett meg. [Valószínűleg Reviczky Imre ezredesről van szó. – A szerk.] A nagybátyám visszatért Gyergyóba, ismét megházasodott, és Csíkszeredába költöztek, ő erdőgazdálkodással foglalkozott ott. A második házasságából két gyerek lett, akik 1967-ben mentek ki Izraelbe. Nehezen fogtak neki dolgozni, nehezen kaptak munkát, az egyik egy pengegyárban dolgozott, a másik egy szövőipari üzemben, egyszerű emberek maradtak. A leszármazottak most Nazaret-Elitben élnek.

Anyám 1898-ban született Máramaros mellett, Borsabányán. Tabák Ilonának hívták, de Helénnek szólították. Az apámnál két évvel idősebb volt. Nem járt állami iskolába, héderbe sem járt. Az ő idejében csak a férfiakat tanították. Csak jiddisül tudott, és úgy emlékszem, hogy nem tudott ivritül olvasni sem. Amikor a bátyja, Tabák Idl írt levelet ivrit betűkkel jiddisül, akkor én olvastam fel neki a leveleket. Habár nem tudott írni, olvasni [héberül], azért ő nagyon-nagyon vallásos asszony volt.

Toplicán [Maroshévízen – Maroshévíz (korábban, majd 1920 után is: Toplița) nagy kiterjedésű nagyközség volt Maros-Torda vm.-ben, a Kelemen-havasokból leúsztatott fát itt dolgozták föl a két nagy fűrésztelepen. A tutajozás központja volt, 1920-ban 6000 főnyi lakossággal. – A szerk.] találkoztak az apámmal, akkor már mindkettőjüknek csak az anyja élt. Összehozták őket [lásd: házasságközvetítő] és összeházasodtak. Általában a lánynak a lakása udvarában történt az esketési szertartás. Jött a rabbi, felállította a huppát. Körülvették a bámuló gyerekek, a felnőttek. Bevezették a fiatal házaspárt a huppa [hüpe] alá, és ott meg kellett igyanak egy kis bort. A menyasszony és a vőlegény megkóstolták a bort, és akkor azt a poharat letették a földre, és akkor, azt hiszem, az, aki az esküvőjüket rendezte, vagy nem tudom, ki, el kellett tapossa azt a poharat. Lehet, hogy a vőlegény taposta el [lásd: házasság, esküvői szertartás].

A családom vándorolt a panusza [párnósze] után, ez jiddisül van, megélhetést jelent magyarul. Ditróba, majd Gyergyószentmiklóstra ment a család és ott kaptak munkát a fűrészipari telepeken. Ditróban három gyereke született anyámnak, s azután Gyergyószentmiklóstra költöztünk.

Gyergyószentmiklóson élt 900 zsidó, azt hiszem, valami 140 család, úgy 80-90 zsidó család lakhatott Gyergyószentmiklóson, és volt rendes templom [zsinagóga]. Most múzeum az a templom. És volt mikve, sakter, rabbi. A második világháború előtt a zsidóság vallásos volt, és azok, akik nem követték a vallásosságot, ki voltak nézve. Például ha egy zsidó lány keresztény férfihez ment feleségül, akkor kinézték, nem tartották becsületes dolognak [lásd: vegyes házasság]. Vagy ha valamelyik zsidó családban nem volt kóser a konyha, a háztartás, azt is kinézték.

Gyergyószentmiklóson mi egy úgynevezett Rubin-telepen laktunk, ez az állomás környékén volt, út mellett, mondjuk, majdnem a külváros. Volt egy nagy faipari üzem, és annak a zsidó tulajdonosát Rubinnak hívták. Nagyon ismert valaki volt, Gyergyószentmiklóson. És a munkásainak építtetett faházakat. De többet, úgyhogy lakott legalább harminc-negyven család ott, azon a telepen. Egy hatalmas nagy, sok ezer négyzetméteres terület volt. Nagy-nagy földszintes faházak voltak, ahol nyolc-tíz szoba volt, külön bejáratokkal. Egy szobában laktunk, szép nagy szoba volt, és ott dolgozott apám a gyárban. A feltétele annak, hogy ott lakhassunk, az volt, hogy ott dolgozzon. A munkások nemcsak zsidó munkások voltak. A telepen is vegyesen laktak, de több zsidó lakott, mint keresztény.

Hát bizonyára jól elfértünk, mert ez egy nagy szoba volt. Lehetett ez vagy 25 négyzetméteres. Például úgy is volt, hogy téli időben négy gyerek aludt egy ágyban, mert takaró is kevés volt, s úgy takaróztunk. Tehát nem volt külön ágya minden gyermeknek. A szülőknek külön ágya volt. De úgy is volt, hogy egy fiú ugyanabban az ágyban aludt, ahol a szülők, lábtól lábna. Kibővült aztán Gyergyószentmiklóson a szoba, mikor kiköltözött valaki mellettünk. És amikor megkapták azt a második szobát is Gyergyószentmiklóson, akkor a fiúk átköltöztek abba, s akkor a szülők maradtak a régi szobában. Az volt akkor a konyha, és nekik volt egy ágyuk. Valamit kellett fizetni a szobáért, de úgy emlékszem, hogy sose fizette ki az apám. Mindig nagycsaládnak nyilvánítottak, és elnézték, hogy nem fizetünk. Szegények voltunk. Mi, a család, faragtuk az ágyat. Volt deszka elegendő, adott a gyáros deszkát, hogy faragjunk magunknak ágyat, szekrényt, asztalt, széket vagy padokat. Nagyon szegényesen voltunk. A villany nem volt bevezetve, petróleumlámpa volt. Nagyon közel, olyan 500 méterre volt egy patak, s onnan hordtuk a vizet. A patakról hordtuk az ivóvizet is.

Voltak elkülönítve valami kis kertek, ahol lehetett zöldséget termesztetni, mondjuk, 5-10 négyzetméter felület, nem több. Ez a telep ez egy hatalmas nagy udvar volt. Nekünk például volt legalább 50-60-70 libánk. Minden évben. Volt egy nagy fáskamra, és a fáskamrába mentek be a libák. Reggel kapták a kukoricát, de hát nem is ették meg, mert örvendtek, hogy kimennek a szabadba – nagy füves részek is voltak az udvaron. Én nagyon sokszor voltam libapásztor, nagyon szerettem a libákat. Megfogtam, s mint most is a kis állatokat, amikor magukhoz ölelik a gyerekek, úgy öleltem magamhoz a libát. Szép selymes tolluk volt... De a libák maguktól is hazamentek. Abból a szempontból kellett vigyázni, hogy a patakon túl ne menjenek, mert ott mezőgazdasági területek voltak, és ott elfogták a libákat, behajtották a gazdáknak, és ki kellett váltani. S ha nem vigyáztam rájuk, hogy ne menjenek a vízen túl, át a más földjére, biza megszidtak. Lehet, hogy iskola után vigyáztam a libákra, délután, nyári időben persze.

A telepen belül nem volt imaház, viszont volt legalább tíz zsidó a telepen, és össze szoktak gyűlni. Ha valamilyen esemény van, elhalálózás esetén, amikor gyászt ültek akkor minden nap megjelent tíz férfi [lásd: minján; ima], és otthon [a telepen] imádkoztak. De a város nem volt olyan messze, körülbelül két kilométer volt. Volt egy szép, nagy zsinagóga, amit 1920-ban építettek, és

ünnepnapokon oda jártunk. De csak a nagyünnepek alkalmával. Az édesapám nem járt szombaton, csak ünnepnapokon mentünk. Ő dolgozott mindig. Habár, a szombati nap helyett a Rubin-telepen lehetett dolgozni vasárnap. De amellett, hogy a faipari üzemben dolgozott, ő újságterjesztéssel is foglalkozott, s azt szombaton is kellett csinálni. A „Brassói Lapok”-at és a „Népújóság”-ot terjesztette. Ezek Brassóból érkeztek reggel négy órakor vonattal, s apám mindig kiment reggel a vonathoz, és az újságot elhozta. Igyekezett a faipari üzemben éjszaka dolgozni, hogy nappal tudja az újságot terjeszteni.

Gyergyószentmiklóson az anyám és az apám jártak mikvébe, mi, gyerekek nem jártunk. Anyám minden hónapban elment. A tisztátalan időszakot szigorúan betartotta. Amikor ment a mikvébe, felöltözött szépen, vitt magával egy szatyrot, abba tette a dolgait. Akkor felfigyeltünk, de nem mondta, hogy hova megy. A mikve a templom mellett volt, körülbelül háromszor három négyzetméter. Hát nem volt nagy, biztosan csak két-három ember férhetett be. Bizonyára kellett fizetni a mikvéért. Az ember mielőtt bement a mikvébe, lemosakodott. Volt egy gőzfürdőszűrű kamra, és ott. S ott volt gőz is, volt víz is, ahol lemosdott, és azután mehetett be a vízbe, a medencébe. Ez a mikve az egy vallásos szertartás volt, azt hiszem, hogy a tisztulás után volt kötelező ez a szertartás. A férfiak csupán fürödni mentek. Főleg nők jártak, de volt időszak, mikor férfiak is mehettek a fürdőre. Otthon nekünk nem volt fürdőnk, a mosakodás egy lavórban történt. S időszakonként elmentek fürödni a szülők. Én nem jártam abban a mikvében. Később, amikor Marosvásárhelyre költöztünk, inkább a városi közös fürdőbe jártunk, mert olcsóbb is volt.

Anyámnak le volt nyírva a haja, és parókával járt [lásd: paróka, öltözék]. Lakodalom előtt levágatták kopaszra a hajukat, és parókát csináltattak maguknak. Már amikor a házasságkötés van, parókában jelenik meg, azután mindig hármass géppel levágatja a haját az asszony. Azt hiszem, ez egy misztikus szokás, hogy az a nő le legyen kötelezve, és ne kívánja meg más. Az édesanyám is mindig parókát hordott, s amikor nem volt parókája, akkor fejkendővel járt. A paróka kikopott egy idő után, akkor nagyon vigyázott rá, hogy csak akkor tegye fel, amikor ünnepek voltak. Édesanyám ünnepek alkalmával vette föl a parókát, amikor ment a zsinagógába, különben kendőt viselt. A parókára is tett fejkendőt, amikor a templomba mentek. Nem mutatkozott fejkendő nélkül az emberek előtt. Mi is csak ritkán láttuk, akkor, amikor haját vágatott. Otthon, az apám nyírta kézi hajnyírógéppel. Kézzel mozgatta, és akkor elől a kések mozogtak, és akkor az vágta a haját. Ugyanúgy, mint most, ahogy most villamos meghajtással megy, akkor kézi meghajtással volt. Előttünk, gyerekek előtt vágta a haját. Nekünk nem volt furcsa, mert nekünk is kopaszra vágták a hajunkat, nem volt frizuránk. Nem tudom, azt hiszem, hogy valamilyen vallásos szokás volt, hogy a fiúgyerekeknek hároméves korig nem vágják le a hajukat, és hároméves kor után kopaszra vágják a hajukat [lásd: születésnap].

Emlékszem – hát nagyon kicsi lehettem –, hogy egyszer apám kérte, hogy álljak meg előtte. Hát valami csínyet csinálhattam, s hiába mind mondta, hogy nem akar megverni, nem hittem neki. Nem álltam meg előtte, hanem kiszaladtam az udvarra; hát nem kellett sokat szaladjak, hogy utolérjen. Hát, volt úgy, hogy azért meglegyintett, ha valami csínyet követtünk el, de az csak olyan meglegyintés volt. Szerette a gyerekeket apám. Anyám többször legyintett meg, mint apám, mert anyám szigorú volt, főleg vallásos szempontból, ha valami csínyet követtünk el, amit a vallás nem engedett, tehát egy papírt meggyújtottam például szombaton [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Vagy ha nem imádkoztunk [lásd: ima] minden reggel, ahogy kérte, akkor is. Nagyon keveset emlékszem, hogy hogyan kellett imádkozni, akkor még nem voltam tizenhárom éves

Gyergyószentmiklóson. Fölkeltünk reggel, s egy áldást kellett mondani. Vagy mielőtt az asztalhoz ültünk, az ételre kellett egy áldást mondani. Vagy kézmosást volt kötelező végezni, s ha nem csináltuk meg, akkor haragudott [lásd: mosdás]. Kívülről tudtuk az imákat, mert jártam heiderbe [héderbe] már négyéves koromtól. És kívülről megtanultunk minden bróhét [áldást], ahogy mondták. Emlékszem, hogy legalább tíz-tizenöt szóból állott, hogy megköszönjük az Istennek, hogy kenyeret adott nekünk minden napra, s vizet adott, vagy tejet adott.

Volt egy érdekes eset. Mi, gyerekek együtt játszottunk, s egyszer behívott az egyik keresztény gyereknek az édesanyja, ozsonyát [uzsonnát] adott nekünk, zsíros kenyeret kent, disznózsírral. Hát az borzasztó, hogy egy vallásos zsidó gyerek ilyet egyen. Nem ettem meg azonnal a kenyeret, játszottunk a kisfiúval tovább. Majd hazamentünk, és meglátta az anyám a zsíros kenyeret, és kimosta szabályosan a szájamat, hogy megfertőztek engemet. Tehát annyira kóser asszony volt, hogy nem tudta elviselni, hogy én ilyesmit ettem. Nem lehetett eltéríteni az istenhitétől, arra tanított, hogy higgyünk az Istenben, aki az emberiség felett uralkodik, és vigyáz az emberiségre.

Apám vallásos ember volt, hitközségi tag. Otthon imádkozott. Hogy pontosan minden nap, arra nem emlékszem, de anyám tudom, hogy ő nagyon sokat vesződött vele, ha nem tette a fejére a tfilint és a táleszt, és nem imádkozott. Röviden, úgy néhány percet, de imádkozott. Fölvette ezeket a kegyszereket, magára tette, és állva, könyvből imádkozott. Anyámnak az volt a legnagyobb öröme, ha az apám felöltözött, és elment a templomba. Egy büszkeség, egy öröm volt ez anyámnak. Elég nagy távolságra volt a templom, vagy három kilométerre onnan, ahol laktunk. A zsidó házaknál általában az asszony volt, aki a vallásos szokásokat fenntartotta. Ő vigyázott arra, hogy a szombat az szombat legyen, az ünnep az ünnep legyen. A férfiak dolgoztak, és ha nem csinálták meg azt, amit az asszonyok mondtak, megszidták őket.

Apám sosem mondott ellent anyámnak a kóser háztartásban. Nagyon sok ideig egy szobában voltunk, de külön volt a tejes és külön volt a húsos edény. Mi csak olyan húst ettünk, amit a sakter vágott. Csütörtökön már koserelni [kaserolni] kellett a szombatra szánt tyúkot, megkopasztották, sóba, vízbe tették. Pénteken a kemencét a zsidók részére tartották fenn az ipari [Rubin-]telepen. Egész héten keresztül sütöttek kenyeret a kemencében, pénteken délben a kemence mindig felszabadult a zsidóság részére. Akkor mindenki odavitte a cserepes fazékban a csólentet, ami elő volt készítve nyersen az agyagedényben. Kuglit is csináltak. Jól be volt fűtve a kemence, betettük az edényeket, és letapasztottuk téglával és agyaggal az ajtaját, és szombaton délig az ott sült. Szombaton délben megbontottuk a tapasztást, forró volt, amikor kivettük.

A sábat nálunk szent nap volt. Ha nem is ettünk egész héten keresztül, de a szombat az szent volt. Mindig két nagy fonott kalácsot sütött anyám (fehér lisztből, vízből, sóból – ez a bárhesz), azt mindig megáldották, mielőtt megkezdték. Csólent is volt mindig. Aztán volt fis, falcs [hamis] hal [lásd: halételek], nem halból volt, hanem hal íz volt adva neki, kis gömböcök majorsághúsból [szárnyas húsból]. Húsleves is mindig volt, majorsághúsból. Amikor ettünk, akkor sapka [lásd: kápedli] volt rajtunk, de amikor dolgoztunk, vagy templomba mentünk, akkor is. A szombatot rendszeren megtartottuk. Imádkozott apám, és megadta az áldást az ételre.

Ha nem volt külön edény húsvétra, akkor kósereztük: vájtunk a földbe egy nagy gödröt, megtöltöttük vízzel, belétettük az agyagedényeket, cseréptányérokat a gödörbe. Egy másik helyen felforrósítottunk hatalmas köveket, és azokat betettük a gödörbe, a vízbe, ahol voltak az edények, hogy húsvétkor lehessen használni. Megszűntek a régi szagok, ízek az edényekből [lásd: Pészah].

Olvasott fel a Bibliából akkor, amikor bibliai ünnep volt, például húsvét alkalmából a má nistánát [Má nistána, héber, „mi a különbség?“, lásd a széder estén elhangzó négy kérdést – A szerk.], az elbeszélést, hogy hogyan szabadultak ki a zsidók az egyiptomi rabságból, és vallásos könyvekből olvasott fel imákat. Szédereste ünnepélyesen körülvettük az asztalt, és amire emlékszem, hogy apám eldugta a pászkat [az afikóment], és meg kellett találja azt a legkisebbik gyermek. Addig nem lehetett folytatni a széderesti szertartást, amíg az a pászka nem került meg. De ha megtalálta, akkor járt egy különleges ajándék. Mi elég szegény emberek voltunk, az ajándékok is elég szerények lehettek, egy harisnya, egy tészta [sütemény] vagy egy ing. Aztán körülültük az asztalt, és amikor mondta apám az imát, akkor mondta azt is, hogy „Na, mostan keserűt kell enni”, és hogy ennek a jelentősége micsoda. De nem emlékszem, hogy savanyút kellett enni, és annak mi volt a jelentősége. A gyerekek is megkóstolták a bort, és akkor be kellett dugjuk az ujjunkat a borba, és az asztal alatt kirázni. Ezt nagyon élveztük csinálni.

1923-ban született Ditróban a bátyám, Izsák, az anyai nagyapám nevét kapta. Szobafestő-mázoló volt, mint én. Én voltam a második fiú, majd 1926-ban született Mihály, de Samunak nevezte őt mindenki. Vasöntőinas volt. A kisebbik öcsém, Izidor már Gyergyószentmiklóson született 1930-ban, asztalosinas volt.

Engem a családban Refulnak neveztek, ez volt a jiddis nevem, a nagyapám Rafael volt, zsidósítva Reful. Az iskolában mint Rafael voltam beírva, viszont a magyar közösségben, a gyerekek között magyarosított formában, Rudolfnak szólítottak. Én addig nem tudtam, hogy Leopold vagyok, amíg a születési bizonyítványom nem került a kezembe. Volt egy keresztapám [sic!], aki nem volt rokon, s ő volt a névadó. Nem tudnám megmondani a nevét. A zsidóknál volt a szokás, hogy – főleg a szegény zsidóknál – hogy a névadó módosabb ember volt, aki a metélés [lásd: körülmetélés] költséget állta, és valami mértékben segítséget is küldött a gyerekneveléshez. Valószínű, hogy az ilyesmit kihirdetik a hitközség keretén belül, de nem tudom, hogy került ez az ismeretség a családba. A zsidó szokások szerint mindig az elhunytak után adják a nevet, tehát az ő apja után adhatták a Leopold nevet. A Refult a családban adták, az apám apja után. A keresztapám Gyergyószentmiklós melletti, szárhegyi lakos volt, és néha mint kisgyerek elgyalogoltam oda. [Gyergyószárhegy 6 km-re van Gyergyószentmiklóstól. – A szerk.] Egy kis üzlete volt neki, és mindig adott egy kis csomag cukorkát. Közeli kapcsolatot nem emlékszem, hogy tartottunk volna, nagyon kicsi voltam akkor. Nem tudok semmi többet róla.

A családban jiddisül beszélünk, nem is tudtam sem románul, sem magyarul. Kisgyerek voltam, és amikor tanultunk imádkozni, akkor mindig jiddisre lefordították az imákat. Mindig kívülről kellett megtanulni, és akkor el kellett mondani jiddisül, hogy mit olvastunk. Legalább tízéves koromig viseltem ciceszt is, az egy mellényszerű dolog, és egy-egy bojt hátul és elől oda volt kötve. Az ingre tettük rá, ha kabát volt rajtunk, kilógott a kabát alól. A többi gyerek megszokta ezt a látványt, volt, amikor megfogták, meghúzták, megtépték. Viseltek ilyent felnőttek is, de a felnőttek betették a nadrágba. Amikor iskolába mentünk, már mi is betettük a nadrágba. Az is előfordult, hogy amikor a többi gyerekekkel együtt voltunk, futballoztunk például egy másik utcának a gyerekeivel, és megvertük őket, elkezdtek csúfolkodni, hogy: „Zsidó, zsidó, hepp / Tele van a zseb, / Megmondom mivel, / Lapos tetűvel!”

A héderben a rebbe, a vallástanító elfogult vallásos volt. Szerette volna, hogy elsajátítsuk a vallási tanokat. Ezek a tanítók fizetve voltak a szüleink által, tíz-tizenkét gyerekeknek a szüleje összefogott,

és hívtak egy szakállas, vallásos embert, aki tanított. Ez a tanító bizonyítani akart, hogy a vallásos dogmát elsajátítjuk. Mint kisgyermek nem szimpatizáltam túlzott szigorúságáért. Abban az időben kényszerrel, szigorúsággal tanítottak. Nem akartam menni a vallásos iskolába, mert nagyon szigorú volt a Rebbe, a vallásos tanító. Egy alkalommal, amikor meg akart verni, én kiszaladtam és elbújtam, hogy engem ne kényszerítsenek. Este egész későig kerestek, anyám, a testvéreim, mindenki keresett, csak későn találtak rám. Azt mondtam, csak akkor megyek haza, ha nem kell többet menjek a héderbe.

Azután az elemi iskolában volt egy nagyon jó hittantanító, modern ember volt, azt szimpatizáltam. Ivritet tanított, nem pedig imádkozni. Inkább az elnevezéseket és beszélni tanított. Abban az időben hittantanítók is voltak a román állami iskolákban, mindenkit vallás szerint beosztottak. A zsidók is vallást tanultak és ivritet. Voltak még zsidó fiúk az osztályban, azok tudtak románul vagy magyarul, de én nem tudtam. Volt már mellettem egy zsidó fiúcska, és mindig kérdeztem, hogy „Vo sogst?”, hogy mit mond a tanítónő, mit akar? És persze az zavarta a tanítónőt, jött és ki kellett tartanom az ujjaimat, és ütötte. De hát ütött másképpen is, megfogta és húzta a pájeszemet. Az első, második elemiben alig tudtam beszélni románul, meg is buktatott engem az első osztályban. De otthon nem csináltak tragédiát belőle. A családban csak jiddisül beszélünk. Majd később aztán, amikor második, harmadik osztályban voltunk, a fiútestvérek egymás között beszélünk magyarul, de a szüleim nem, ők mindig csak jiddisül.

Az osztályban magyarok is voltak, de a többségük román volt. Általában a magyar gyerekek egyházi iskolába mentek, főleg a katolikusok, de ezeket fizetni kellett. A szegény gyerekek állami iskolába jártak. A román gyerekek vigyáztak ránk, hogy ne beszéljünk, csak románul. S akkor a magyar és a zsidó gyerekek összefogtak, és külön sarkokban sutymultak [sugdolóztak]. Viszont a román gyerekek el kellett mondják [árulkodtak] a tanítónak, hogy nem románul beszélünk, hanem magyarul vagy jiddisül.

Az volt a szándékuk a szüleimnek, hogy a fiúk mesterséget tanuljanak. Gyergyószentmiklóson kevés volt a zsidó kisiparos, ahol úgy tanulhatnak mesterséget, hogy szombaton ne kelljen dolgozni. És akkor így költöztünk Marosvásárhelyre [kb. 1937-ben], és lehetőleg olyan helyre adtak tanulónak, ahol szombaton nem kellett dolgozni [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Különböző foglalkozású zsidók voltak a városban: iparosok, szobafestők, építők, suszterek, szabók, ügyvédek, tanárok, nagy- és kiskereskedők, bankárok, nagyiparosok. Volt Marosvásárhelyen a Székely és Réti Bútorgyár, dolgozott ott 200-300 asztalos, a Maros mellett a Hedvig-malom, ami zsidó malom volt. Mindenesetre nagyon nagy szerepük volt Marosvásárhely civilizációjának, iparának a fejlesztésében. Jó, hogy 1944-ben, amikor a fasizmus felütötte a fejét, vagy már 1936-ban ezeket az embereket úgy nevezték, hogy kizsákmányolók és keresztényvérszívók, mégis ők voltak, akik az ipari fejlődést létrehozták azokban az ágakban.

Marosvásárhelyen Vörösmarty utcának hívták abban az időben a mostani Március hat utca környékét, ahol laktunk. Ott a négy fiú és a szülők egy szobában laktunk. Nem volt nagy szoba, nem lehetett több, mint 16-20 négyzetméteres. A marosvásárhelyi lakásnál már volt villany, de a víz nem volt bevezetve. Itt nem volt lehetőségünk háziállatot tartani. Nem volt ott kert, csak egy szűk udvar. Nagyon drága volt a lakbér abban az időben. Négyszáz lejes lakbér, az a jövedelemnek legalább a harmadát jelentette abban az időben, ezért kicsi lakást béreltünk. Anyám nem dolgozott, csak apám dolgozott. Nem volt szokás abban az időben, hogy a családos asszonyok

menjenek dolgozni. Édesanyám maga végzett minden házimunkát. Mikor Marosvásárhelyre kerültünk, apám már éjszaka is dolgozott alkalmi munkákon, gabonaszállítással foglalkoztak. De itt már faipari üzem nem volt, és az újságterjesztésnél kapott munkát. Elindult korán reggel, és megérkezett este. Az édesapám vallásos volt, de a házon kívül azért megette azt, ami nem kóser volt, ami tréfli volt.

1937-ben Marosvásárhelyen volt a bár micvám, abban a templomban, amelyik most is működik. És emlékszem, hogy a rabbi doktor Löwi volt. Egy nagyon művelt és nagyon közvetlen ember volt. Nem volt szigorú a vallásban. Erre se emlékszem pontosan, hogy ő készítette-e föl, de ő volt ott, amikor fel kellett olvassak a Tórából, és el kellett mondjam azt a bróhét, amit mondanak, amikor a Tórához hívják föl az embereket. Valószínűleg mondtam valami beszédet, mert szoktak mondani egy köszöntőt a szülőknek, hogy megköszöni, hogy fölnevelték, és emberré tették, de nem emlékszem pontosan. S utána megpuszítottak, de nem emlékszem, hogy bármit is rendeztek volna otthon ez alkalomból. Az anyám nagyon boldog volt, amikor volt a bár micvá ünnepség a zsinagógában.

Itt, Marosvásárhelyen már mind a három fiú elhelyezkedett mint inas. Az elején én egy bádogosműhelyben helyezkedtem el. Volt egy zsidó vállalkozó, ott laktam nála, ott kosztoltam, tehát teljes ellátás volt, úgy vettek föl inasnak. Elég szegényes körülmények között, egy elég kis ágyban két inas aludt. Egy kis ház volt: összesen szoba-konyhája volt a tulajdonosnak, és a műhely, amelyik az utcára nyílt. Szemben volt a Hangya Szövetkezet [A Hangya Szövetkezet a két világháború közötti erdélyi magyar szövetkezeti mozgalom részeként működött, hivatalosan bejegyezve. – A szerk.]. A mester zsidó volt. Volt két fia, és két lánya. A felesége meghalt, az egyik lánya főzött. Az egyik fia szintén bádogos volt, és volt két nagyon ügyes segéd. Azok nem voltak zsidók. Összesen négyen dolgoztunk, ötön, beleszámítva a mestert. Néhány hónapig voltam csak ott, bár tetszett nekem a bádogos szakma. Jó volt ott, de elég szegényes és elég mocskos körülmények között voltunk, és megteltem rühvel, így aztán elvittek onnan a szüleim.

Elmentem Nagyernyébe szolgának, mezőgazdaságba. [Nagyernye 10 km-re van Marosvásárhelytől. – A szerk.] Szintén zsidó családhoz, volt földjük, voltak állataik. Jó néhány hónapot ott is voltam. Kóser tejet hordtunk be Marosvásárhelyre. Reggel négykor fölkelünk, elmentünk a házakhoz és összeszedtük a tejet, kóser edényekbe. Az edényekre vigyáztak, hogy azok tiszták legyenek, és ne legyenek összevegyítve húsos edényekkel. Azokat a kandérokot csak tejesnek használták. S mikor befejeztük Marosvásárhelyen a tejnek a kihordását a zsidó házakhoz, akkor vigyáztunk a tehenekre, meg takarítottuk az istállót. Akkor ott laktam Nagyernyében az istállóban a jászoly mögött. Nagyon jó meleg volt a répalapi, meg volt ott egy takaró is. Sok hónapig voltam ott. Ketten voltunk szolgák, mind a ketten zsidók voltunk.

Bár keresztény iparosoknál is tanultunk, valóban megengedték, hogy ne dolgozzunk szombaton. Fokozatosan távolodtunk el a vallásosságtól, mert a környezet rákényszerített. Volt, aki zsidózott, de nem volt, azt hiszem, rosszindulatú, hanem valósággal benne volt a tájszólásban, amikor beszéltek egymás között: „Na, jön a zsidó!” Máskülönben együtt fogtuk meg a munkát, vagy elosztottuk az ételmet, amikor ozsonyáztunk. Mindig a kisebbik inast küldték bevásárolni, én a küsebbik voltam. Akkor árulták a piacon a kofapecsenyét meg a finom ételeket, a heti vásárok napján főként, és nagy tepsikben sütötték a kofaasszonyok a nagy disznóhússzeleteket. Nem magamnak vettem, hanem a segédeknek, de azok mondták: „Na gyere, te, egyél belőle, nem halsz

belé!” [lásd: étkezési törvények]. Hát megkóstoltam. Még úgy volt szolgálva, hogy mellette árultak magánpékek ilyen fehér kis cipót, azt behasították, s abba betették a nagy hússzeletet, s egy kanál disznósírt.

Én nem voltam egy vallásos típus, már ifjúkortól olyan ifjúsági környezetben találtam magamat, amelyik nem volt vallásos. Cionista szervezet volt, baloldali cionista mozgalom, amelyik nem foglalkozott a vallással. Marosvásárhelyen ismertem meg a szervezeteket 1937-ben. Többféle cionista szervezet volt, voltak jobboldaliak, de a többsége baloldali cionista szervezet volt, és voltak vallásos cionista szervezetek. Mindegyik szervezetnek az volt a célja, hogy felkészítse a zsidó ifjúságot, hogy akik részt vesznek ebben a szervezetben, tanuljanak mesterséget, hogy adott alkalommal ki tudjunk menni Erec Izraelbe, és akik alijáznak, felépítsék a zsidó államot. Itt is volt egy pont, ami nem vezetett a valláshoz. És persze az, hogy keresztény környezetbe kerültem.

1938-tól vagy 1939-től voltam tagja egy cionista szervezetnek itt Marosvásárhelyen. Nagyon szerettem oda járni, sokat sportoltunk, énekeket tanultunk héber nyelven, héberül is tanultunk. És csoportosan jártunk, hogy ne tudjanak kitámadni. Volt olyan eset, hogy megtámadtak a vasgárdisták [lásd: Vasgádra, vasgárdista], de sokat nem emlékszem rá. Úgy emlékszem, hogy 1939-ben volt Marosvásárhelyen egy nagy országos vasgárdista kongresszus – vasgárdista diákokból állt ez a kongresszus –, az egész országból idejöttek a vasgárdisták [1937-ben volt ez a kongresszus. – A szerk.]. Azok, ahol az úton végimentek, ott zsidóztak, és a szakállas embereket, akikkel találkoztak, megtámadták. Vonattal, autókkal jöttek, felírták krétával a vagonoknak az oldalára, a házaknak az oldalára, ahol ők végimentek, hogy „Le a zsidókkal”, és mocskos szavakat használtak a zsidók ellen.

A cionista szervezetben voléztunk [röplabda], kézilabdáztunk. Volt egy nagyon ügyes fiatalember, hasonló korú, mint mi, Sándor Mórnak a fia, aki énekeket költött. Kimondottan fasisztaellenes énekek voltak. Emlékszem arra, hogy az egyik költemény azt mondja, hogy „Hitler Dolfi jubilál,/ ünnepli minden számár./ A berlini nagy hidat / Elnevezték Dolfinak. / Rajta sétál ő maga, / Szakadna meg alatta.” Ilyen énekek voltak, és akkor voltak persze a cionista dalok, vagy Izraelnek a himnuszát tanultuk. Mivelhogy ez baloldali cionista szervezet volt, az Internacionálét is énekeltük. Elvittek táborba is 1939-ben Szováta mellett, Vármezőre. Jöttek palesztinai cionista vezetők, s más helyekről is. Beszédeket tartottak. Két hétig voltunk ott. Cserkészkedtünk, az erdőben kirándultunk, de nem voltunk cserkészek. Sportversenyek voltak: futás, ugrás. Minden este volt tábortűz, s minden este énekeltünk dalokat, volt olyan, hogy az Internacionálét énekeltük. A csendőrök – román csendőrök voltak abban az időben, 1939-ben lehetett – is kijöttek esténként a táborba, és ellenőrizték, hogy mit csinálunk. De engedélyezett tábor volt. Hát lehetett egy néhány száz fiú, lány ott, s az olyan zajt csinált, mikor énekelt! „Zelt”-ekben, sátrakban laktunk. Vászomból csináltunk sátrakat, és minden csoport együtt aludt abban a sátorban. Egy ilyen csoport 14–16 fiúból vagy lányból állott, és kvucának nevezték ivritül, ami csoportot jelent.

Úgy két évre rá, az első lakásból átköltöztünk az Arany János utcába. A 20. szám alatt laktunk. Egy nagyon rendes házigazdánk volt. Itt már egy nagyobb szobánk volt, lehetett egy olyan 25-30 négyzetméteres. Volt egy kis kamra is, udvar is. Jobban elfértünk, jó volt. Volt egy suszterműhely ugyanabban az utcában, összebarátkoztunk a susztermester három fiával. Én rendszeresen, délutánonként vagy esténként fölmentem a suszterműhelybe. Ilyen emeletes része volt a szobának, ahol a fiúk dolgoztak. Beszélgettünk.

A zsidóság nagy része, főleg az öregek, az első világháború előtti demokratikus Magyarországot ismerték, tehát mielőtt Erdélyt Romániához csatolták volna [lásd: trianoni békeszerződés]. Abban a környezetben, amelyikben voltam, a fiúknak az édesapja, a susztermester háborús veterán volt, tehát Magyarországon részt vett a háborúban, a magyar időben [az Osztrák–Magyar Monarchia alatt] [lásd: KuK]. Nem dolgoztam nála, ebben az időben már szobafestő voltam. Ő örömmel fogadta a változást, hogy Magyarországhoz kerüljön [Észak-Erdély 1940-ben]. Romániából ismertük a fasizmust, a legionarizmust [lásd: legionárius mozgalom], az antiszemitizmust, amelyik a zsidóságot gyötörte, és nagyon sok esetről hallottunk, amikor megöltek zsidókat. Nem ismertük, hogy Magyarországon létezik-e már fasizmus, hát a régi demokráciát várták, és az örömet fejezték ki, hogy jönnek a magyarok, hogy visszatér Erdély Magyarországhoz. Persze ez nem tartott sokáig, mert jöttek a magyar csapatok, s közöttük voltak már fasiszta nézetű katonák, akik összeszedték Marosvásárhely csőcselékét, és zsidóellenes tüntetéseket szerveztek, néhány helyet letépték a zsidó üzletek, házak előtt a magyar zászlókat, és összefirkálták a kirakatokat. Tehát megváltozott akkor a zsidóság véleménye. Nem mint felszabadítók érkeztek, hanem mint hasonló, fasiszta gondolkodásúak, mint ahogy voltak a román vasgárdisták. Volt egy magyar segéd is a műhelyben, s amikor ez az antiszemita felizgatott és felbízott csőcselék megjelent, és az üzletbe is bejöttek és kiabáltak, hogy le a zsidókkal, az leugrott és elkergette őket, mert fiatal csőcselék volt.

Lényegében a változásnak örvendtem volna, de rövid ideig tartott az öröm. Főleg amikor aztán apámat kellett kiségetem az újsághordásnál. Akkor is megjelentek a csendőrök. Hát a csendőröktől valóssággal rettegtünk, mert szuronyos fegyverekkel jártak, és nagyon-nagyon szigorúan megnézték az embereket. Olyan szemmel nézték az embereket, mintha mindenki gyanús volna valamire. Féltünk tőlük. Általában a falusi lakosok is félték a csendőröktől. Szigorúan bántották, hogyha valamit elkövettek. Például tyúktolvajok vagy ha olyan emberek fordultak meg, akik nem voltak odaválósaiak, azokat szigorúan kivallatták, hogy mit keresnek arrafelé. Azért mert zsidók, úgy nem támadták le, de viszont zsidóztak ők is. A zsidók hivatalból nem voltak bántalmazva az elején. Csak amikor létrejött a magyar fasiszta kormány, már 1940-től. Ez szigorítás volt. Például az inasokat nem lehetett beszerezni, nem lehetett hivatalos munkahelyeket adni, állami munkahelyekre nem lehetett zsidókat felvenni [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Azért tartottak zsidót, de nem volt hivatalos, feketén voltak ott. 1945-ben kaptam az igazolást, hogy én inaskodtam, és elsajátítottam a mesterséget, mert az én gazdám dolgozott állami munkahelyeken is, vagy megbízható embereknél, akik állami vezetők voltak, és nem tudhatták, hogy zsidó vagyok.

Ellenem irányuló támadás úgy kb. 1941-ben volt. Régi barátok, két keresztény fiú, akikkel azelőtt játszottunk: gomboztunk, pénzeltünk, azok bekerültek a nyilas szervezetbe, és a Weekend-telepen kitámadtak minket [Szervezett formában nem volt nyilaskeresztes mozgalom Erdélyben, mivel a Magyar Párt ezt megfelelően tudta kontrollálni. Elszórt kezdeményezések voltak, mint például a marosvásárhelyi ún. zöldingesek, de nem váltak mozgalommá. – A szerk.]. Ezek még gyerekverekedések voltak, de kitámadtak mint zsidókra. Mikor 1944-ben bejöttek a németek, akkor már a támadások nagyon nagyok voltak a zsidók ellen. Főleg a szakállas zsidók, amikor a templomból mentek haza, kisebb bandák támadták meg őket, tépték a szakállukat, megverték őket. Akkor vagy négyen összefogtunk, fiatal fiúk – hát 19 évesek voltunk –, és őriséget teljesítettünk azon az útszakaszon, a Knöpfler Vilmos utca és a Kossuth Lajos utca szakaszán, ahol ki szokták támadni a férfiakat. [A Knöpfler Vilmos utcában, ma a Brăilei utcában, volt az ortodox

zsinagóga, ami a második világháború után megszűnt működni. Az épület most is megvan. – A szerk.] A zsidóság nagy része a Kossuth utcában, Arany János utcában, Malom utcában és a Csillagközben lakott, és templomozás után mentek haza, és olyankor kitámadták őket. Volt olyan eset, láttam, kiugrott az autóból egy férfi – ismertem, autószerelő volt –, egyszerűen rátámadt egy szakállas emberre, és tépte a szakállát úgy, hogy vérben volt. Mire odaértünk, hogy segítsünk, visszaugrott az autóba, és továbbment. Kerestem őt 1945 után, de nem találtam. Nem tért haza. Valamilyen fasiszta vezető lehetett. A vaskardisták, azok román fasiszták, a nyilasok, azok magyar fasiszták voltak.

Én mint fiatalember nem voltam olyan körben, hogy különösképpen aggódjak, hogy mi lesz. Nekem a munkahelyem megvolt, a bátyámnak is, az öcsémnek is, tehát dolgoztunk, apám rendszeren hordta az újságot. A helyi napilapot, a „Népújság”-ot olvasta a család, azt hordta az apám. Az nem volt egy szélsőséges újság. Nem emlékszem már a nevére, de volt kimondottan nyilas újság. De az újságok ilyesmirel nem írtak, hogy össze fogják szedni a zsidókat és elviszik. Olyan nem volt, hogy milyen órában menjünk ki piacra, vagy valamilyen utcába nem szabad bemenni, csak a csillagot kellett feltenni 1944 márciusában. Azt, hogy deportálni fognak, arról nem tudtunk. Kijárási tilalom az 1944-ben, az utolsó előtti néhány napon volt, amikor megjelentek a németek, s amikor már tudott dolog volt, hogy a deportálást megszervezik. Marosvásárhelyen a hatósági emberek mindig biztattak, hogy csak jót akarnak a zsidóknak, s csak megvédeni akarják, és a szabadságukat biztosítják.

Én úgy emlékszem, hogy valami volt a levegőben, mert a zsidó hitközségi vezetőket összeszedték, a rendőrségre vitték, és emlékszem, hogy néhány nap után kiengedték a rendőrségről őket. És mondták az emberek egymás között, hogy nagyon-nagyon csúnyán megverték és megfélemlítették őket. A templomban hirdették ki, hogy az emberek tartózkodjanak otthon, mert fognak jönni és összeszednek minket, és kivisznek Magyarországra, munkára. Megmondták, hogy körülbelül 25 kilós csomagot lehet – talán személyenként – összeszedni. Ez április vége, május első napjaiban volt, azelőtt egy-két nappal volt, mielőtt összeszedtek.

Otthon voltunk, össze voltunk csomagolva. Becsomagoltuk az ágyneműt, szegények voltunk, nem tudom, ha volt több, mint egy rend ruházatunk vagy két rend fehérneműnk. Reggelre vártuk a csendőröket vagy rendőröket, hogy jöjjenek utánunk. Ki is álltunk az utcára, és vártuk a szekeret. A szekérre felpakolták [a csomagokat], és gyalog mentünk a szekér után, fel a gettóba, a téglagyárba. A marosvásárhelyi téglagyár területére gyűjtöttek be, és a magyar csendőrség vette körül ezt a helyet. Gépfegyverrel őrizték, hogy ne hogy valaki kimenjen vagy bemenjen. Vagy három hetet ülhattünk ott. Csináltunk magunknak lepedőkből, paplanhuzatokból sátrat – valami léceket adtak ottan –, de beesett az eső, mert tavaszi idő volt. És a földön aludtunk. Hoztak oda ételmezt, azt nem tudom, hogy milyen alapból, valószínű, hogy a zsidó hitközségnek a költségére vitték ki az ételmezt, de nem vagyok biztos benne.

Utána bevagoníroztak a nagyállomáson marhavagonokba, összeszorítottak hatvan-nyolcvan embert, adtak egy-egy szelet kenyeret, azaz veknit, és azzal mentünk Auschwitzig, nem tudom, hány napot. Nagyon zsúfoltak voltunk a vagonban, nők, férfiak vegyesen. Anyám nem volt velünk, mert azt mondták, hogy akik gyengélkedők és nem tudnak hosszan gyalogolni, azokat autóval viszik ki a pályaudvarra a téglagyárból, tehát anyámat külön vitték ki. Nem emlékszem, hogy valóban autóval vitték-e, vagy nem, de külön vitték ki őket, és külön vagonban voltak. Az egyik

testvérem, Izsák munkaszolgálatos volt, így két testvéremmel és édesapámmal voltunk. (Izsák bátyámat húszéves korában [1944 februárjában] katonai szolgálat helyett munkaszolgálatra vitték Nagybányára, onnan Budapestre került. 1945 elején Bergen-Belsenben látták utoljára.) Azt hiszem, hogy egymás ölében ültünk, annyira össze voltunk zsúfolva. A vagon egyik sarkába tettek valamilyen edényt, ahol a szükségleteinket végezzük el, kicsit el volt függönyözve. Adtak egy kanna vizet az egész vagonnak, úgyhogy már menet közben kellett kiszállni, hogy kiszedjenek halottakat, mert nagyon össze voltunk zsúfolva, és volt, aki megőrült vagy beléhalt.

Négy napot, öt napot ment a vonat, de nem tudtuk, hogy hova megyünk. Azt hiszem, hogy valahol Kassa környékén vették észre, hogy túlléptük a magyar határt. Akkor a reakció az volt – beszéltek az emberek, amit hallottam én –, hogy becsaptak a hatóságok, hogy nem Magyarországra visznek. És volt az izgalom, hogy vajon hova visznek. Fogalmunk se volt a német lágerekről. Azokról nem írtak az újságok, az egy német titok volt. Maguk a magyar hatóságok sem tudtak erről, feltételezem, hogy hova visznek. Lehet, hogy a vezetők egy nagyon szűk körű csoportja tudhatta ezt csak.

Amikor egyszer leszálltunk, viszontláttam édesanyámat a vagonban. Talán valahol Kassán engedtek vizet venni kútból. Két embert engedtek leszállni, vederrel, és egyik voltam én, aki elmentem vizet venni, de abból a vagonból nem szállt le senki, ahol anyám volt. És észrevett engem, és kért vizet. S akkor adhattam egy-két csupor vizet, de hajtottak, hogy menjünk vissza a vagonba. Akkor találkoztam anyámmal s még egyszer Auschwitzban. Én szabadon mozogtam, bátrabb természetű voltam, s akkor találtam egy darab kenyeret a földön – volt akiknek volt ételme, nekünk nem volt –, s azt odaadtam anyámnak... [Elzokogta magát.]

Hajnalban azon vettük észre magunkat, hogy le van állva a vonat. És egyszer csak a zajt hallottuk. Hát megjelenik a vasút mentén, tehát a vagonoknál egy nagy zajt csapó embercsoport. Kinéztünk a zajra, és láttuk a csíkos ruhákat. És csodálkoztunk, hogy rabok vannak ott. Akkor megnyitották a vagonoknak az ajtóit, mert azok le voltak reteszelve. Néhány ilyen csíkos ruhás felugrott, és elkezdte hajtani a népet, hogy szálljanak le. Nem hagyták, hogy azt a néhány csomagot, amit vittünk magunkkal – mert megengedték, hogy személyenként öt kiló csomagot, azt hiszem, magunkkal vigyünk –, tehát azok is ottmaradtak a vagonban. Voltak, akik ezek közül, amíg ordítottak, hogy „Gyorsan leszállni!”, közben a fülünkbe súgtak, hogy lehetőleg mindenki jelentkezzen munkára. Persze ezek jiddisül mondták, de hát utólag kiderült, hogy ezek lengyel heftlingek voltak, lengyel zsidók voltak. De az tudott volt, hogy külön csoportban munkára jelentkeztek a munkaképesek. Már amikor leszálltunk a vagonból, akkor a német katonák sorba állítottak. Mondták, hogy az öregek álljanak külön, az asszonyok külön, akik munkaképesek, és tudnak gyalogolni tíz kilométert, azok álljanak külön; akik nem tudnak gyalogolni tíz kilométert, azokat autóval viszik, és találkozunk a megjelölt helyen. Így voltak csoportosítva; az idős asszonyok külön voltak, a fiatalabbak külön voltak, akik jelentkeztek a gyaloglásra, azok ismét külön. Mindezt a német katonák irányították. Az emberek önként mentek, s úgy csoportosultunk. De hát hittünk abban, amit mondanak.

Izidor gyermek volt még, őt kivették a sorból a németek. Bejött a sorba a pálcával, s azt mondta: „Hát, te nem fogsz tudni 10 kilométert gyalogolni, futásban, tehát autóval fogsz menni”. S külön vették. Apám nem akarta hagyni a gyereket. Odament a bizottsághoz, ott legalább öt-hat német tiszt volt, azt mondta: „Én sem fogok tudni gyalogolni, szaladva, 10 kilométert”, egy csomó

panaszt hozott fel, és jóváhagyták. „Igen, nem tudsz? Akkor menj te is.”

Mihállyal mentem tovább Auschwitzba. Körülbelül egy hét után munkára osztottak, mindenkit szakmája szerint. Akkor váltunk el, mikor én építőmunkára jelentkeztem, és mivel vasöntőinas volt, ő fémiparra jelentkezett, és Krakóba vitték. Azokat, akik fémmunkára jelentkeztek, tetoválták, és mind Lengyelországban maradtak. Engem nem tetováltak, akiket Németországba vittek, azokat nem tetoválták.

Természetesen reménykedtünk, hogy viszontlátjuk édesapámat, édesanyámat és a testvéreimet. Nem is fordult meg a gondolatunkban, hogy őket kivégzik, elégetik. Amikor nekem valaki ezt mondta ott, a táborban, nem hittem. Auschwitzban volt egy francia orvos, egy ilyen Revierben, ami egy egészségügyi barakk volt. És az figyelmeztetett – volt, aki franciául beszélt vele –, hogy senki se jelentkezzen betegnek, mert akik betegnek jelentkeznek, azokat kivégzik, elégetik. S azt mondtam, hogy az hazugság, az nem lehetséges. És hogy nem hittem, lehet, ez tartott életben sokszor. Én csak akkor döbbsentem rá, hogy ez igaz, amikor felszabadultunk. És még akkor is reméltem.

Volt több alkalom, amikor minket bezártak a barakkba. Hát egy néhány százan voltunk. Sültünk meg! A szomszasságtól szabályosan bolondultak meg az emberek. És azt mondják, hogy akkor zártak be a barakkba minket, amikor a nagy égetések történtek, mikor az összes kemencék működtek. Egy ilyen esetre emlékszem, amikor a szomszéd táborban – egy cigánytábor volt – öregek, gyerekek, asszonyok együtt voltak, és körülbelül 24 órára bezártak minket a barakkba. Akkor szedték össze a cigányokat és égették el. Mikor kikerültünk a levegőre, számlálásra, hogy megvagyunk-e, akkor láttuk, hogy a barakk üres. De mi nem tudtuk azt, hogy elégették őket. Ezt csak utólag tudtam meg, hogy tulajdonképpen ez történt.

Auschwitzban nagyon sokat éhezünk és szomjaztunk. Nem volt vízellátás sem. Nem tudom pontosan, vagy nyolc-tíz napot voltam, szóval nagyon nehéz körülmények között voltunk. Mikor már munkára jelentkezünk, átvittek egy falat táplálék nélkül egy másik auschwitzi táborrészhez. Ott már naponta kaptunk enni. Dörgemizének neveztük, valami főtt répás étel volt, amit adtak. Talán magyarul neveztük el, mert minden volt benne. Volt, aki nem tudta megenni. Én például megettem két-három litret is. Elég nagy mennyiséget hoztak, mert ez egy feltápláló része volt a lágernak. Elkülönítették az embereket, feltáplálták, hogy munkára vigyék őket. Ez egy-két hétig tartott. Innen aztán vittek Buchenwaldba, Németországban, Weimartól két kilométerre van egy dombon.

Buchenwaldban nagyon jól meg volt szervezve a láger belső élete. Mind heftlingek voltak, tehát a foglyok voltak a felvigyázók. Nagyrészt német foglyok voltak, akik az 1934–1936-os években vagy 1938-ban kerültek a lágerbe különböző dolgokért: vagy mint kommunisták, vagy mint szocialisták, vagy mint hívők, vagy mint homoszexuálisok, vagy mint közönséges rablók, vagy mint a hadseregből szököttek, és őket is lágerbe tették. Mindeniknél megvolt a maga jelzése: piros, kék, lila, zöld... sokfajta háromszögű jelzésük volt, és azokat a mellükön viselték. Mi a számot, amit adtak, azt viseltük a mellünkön. És nekik is volt számuk, de nekik volt jelzésük is. Nekünk, azt hiszem, egy sárga jelzés volt. Már nem emlékszem, hogy a kabátra húztak sárga csíkot, vagy volt a szám mellett is valami jelzés. De úgy emlékszem, hogy nem volt nekünk, csak nekik volt a háromszögű jelzés. A téli kabátokon, azon voltak sárga csíkok festve. Egy csík vagy kettő, nem tudnám pontosan megmondani. Buchenwaldban nem dolgoztunk. Ott csak ettünk, tisztálkodtunk. A

buchenwaldi belső rendszer higiénikus volt. A koszt, az ellátás az naponta megvolt rendszeresen. Persze a mennyiség az szűk volt, de mindenki megkapta azt a porciót, ami ki volt írva, amit ki kellett osztani. Ott, ha valaki lopott élelmet, az számolhatott azzal, hogy az életével játszik. Nem az SS-ek, hanem a belső rendőrség megtorolta. Az SS-ek csak akkor jöttek be a lágérbe, Buchenwaldba, amikor volt a napi számlálás. Akkor bejöttek, megszámlálták, és összehasonlították a létszámot.

Buchenwaldban már a tisztálkodás, a fertőtlenítés civilizáltabb módon történt. Ugyanazt a ruhát és a saját cipőnket kaptuk vissza, ami volt rajtunk, amit kaptunk ott, a táborban. Azt a csíkos ruhát, amit Auschwitzban kaptunk, azzal mentünk Buchenwaldba. A fertőtlenítésnél, a fürdőnél mindenki megjegyezte azt a ruhát, amelyik az övé volt, és azt vette vissza. De fertőtlenítették a ruhákat is. Buchenwaldban két-három hétig voltunk. Ott vettek számba minket, lefényképeztek, beszámoltak, hogy milyen számú heftlingek leszünk. Egy francia „Zelt-táborba” [Zelt-lágérbe] kerültünk. Ez egy hatalmas nagy vászonépület – Zelt németül vászon [A 'Zelt' szó sátrat, sátorponyvát jelent. – A szerk.]. Hatalmas nagy vászon volt kihúzva, és egy néhány százan voltunk benne. Ott a franciák étkeztettek, de nem volt szabad elhagynunk azt a kis területet. Ott annyi étel volt, amennyit akartunk. Rendszeresen naponta kaptunk harminc-negyven deka kenyeret, kaptunk két és fél deka margarint, két és fél deka felvágottat vagy marmaládét, krumpli volt elegendő. Ez egy föltápláló tábor volt, mielőtt munkába kerülünk, hogy legyen erőnk dolgozni. Onnan vittek aztán Magdeburgba.

Magdeburg egy külön munka-kommandó volt. Azt hiszem, ezret vittek oda. Nyilvánvaló volt, hogy építőmunkára jelentkeztünk, és mindenkit odavittek, akiket Auschwitzból Buchenwaldba vittek. S akkor megkérdezték, hogy van-e közöttünk festő. Mindenkit számba vettek, s nagyon szigorú beszédeket tartottak, hogy milyen a lágérben a szabály, s aki nem tartja be, az számolhat azzal, hogy nagyon kegyetlenül elbánnak vele, vagy kivégzik. Beosztottak a barakkokba. Mi, marosvásárhelyiek vagy negyvenen voltunk. Háromemeletes priccse ágyak voltak. Én egy szerencsés helyzetben voltam: a szakmámban dolgoztam mint szobafestő-mázoló – nem emlékszem pontosan, lehet, egy-két hónapig. Ez az időszak volt a legnehezebb a foglyoknak, mert nagyon szigorúan kellett dolgozni, verték, hajtották őket. Én meg bent, a barakkok és az SS laktanya festésével foglalkoztam. Tehát nem voltam kitéve annak a sanyargatásnak, mint a többiek. Azonkívül az étkezésnél is előnyöm lehetett, mert a kondérokhoz, amikben kivitték az ételt és visszahozták a konyhához, oda tudtunk lopózni, és ami a kondér szélére lerakódott, azt az ujjunkkal kiszedtük. Amikor kinn voltak az emberek a munkán, akkor a belső lágervezetés nem volt szigorú.

Itt is hozták rendszeresen az ételt, háromszor naponta. Négy órakor kellett fölkelni, egészen öt óráig történt valamennyire a tisztálkodás, a szükségletek elvégzése. Kiosztottak reggel valamilyen kávét, cikóriakávét lehetett, talán egy fél liter, s akkor öt órakor indultak munkába. Körülbelül olyan négy-öt kilométeres út volt a gyár. Az elején én is benne voltam a csoportban, akik a gyárba mentünk, és az útépitésnél dolgoztunk. Az első időszakban kockaköveket hordtunk, a gyár épülete előtt az utat csináltuk. Délben, tizenkettő és egy között egyórás ebédszünet volt, amikor hozták ki az ételt. Egyfogyásos étel volt, valami főtt étel. Volt benne egy-egy krumpli, volt benne néha egy-egy húscsapat is. De meleg leveses étel volt. Hat órakor befejeztük a munkát, hét-fél nyolc felé érkezünk be a lágérbe, s akkor megint adtak egy kávét vagy valamilyen folyadékot. És kiadták az esti adagot: vagy negyven deka kenyeret – fekete kenyér volt, de nagyon súlyos kenyér volt. Akkor

adtak két és fél deka margarint, két és fél deka szalámifélét, volt, amikor nem szalámi volt, hanem marmaládé.

Gyönyörű nagy műbenzin gyár volt, ahol dolgoztunk. Kokszból csinálták a benzint, valószínű, hogy repülőbenzin volt ez. Azután egy jó néhány hétig dolgoztam mint szobafestő-mázoló a lágerben. Azután megint visszakerültem, mikor befejeztük a munkákat, de akkor volt egy hatalmas nagy bombatámadás. Az egész gyárat lebombázták. Nyár volt még, egy-két hónappal azután, hogy odakerültünk. Akkor átcsoportosították az embereket az utaknak a szabadabb tétele és a lebombázott részeknek az újraépítése között. De aztán minden éjszaka bombáztak. Az első bombázás az nappal volt, szörnyű egy bombázás, amikor rengeteg ember meghalt. Akkor a civil munkásokat kivették a gyárból. Minket nem vittek ki. Sok ember meghalt közülünk, de nemcsak közülünk, hanem az SS-ek közül is, akik vigyáztak ránk. S azután aztán, mikor voltak a légiadások, akkor kivettek minket is a mezőre. Én jelentkeztem éjszakai munkára, és sok hónapon keresztül csak éjszaka dolgoztam. Bunkerépítésnél dolgoztunk, hatalmas bunkereket építettek, és oda akarták betelepíteni a gyár fontosabb részeit. 1944. júliustól 1945. februárig ott dolgoztam.

Elég későn, 1944 nyarának végén hoztak még oda Pestről ezer embert, és lefogytunk körülbelül négyszázra. Ezeket nem tudom, ha keresztülmentek Auschwitzon. Elgyengültek, elpusztultak. Főleg a magyarok nem bírták ott azt az éghajlatot, se a vizet. Akiket Pesten szedtek össze, azok sokkal hamarabb elpusztultak, mint az erdélyiek. Ahogy megérkeztek, mind hasmenést kaptak, dizintériában, hasfertőzésben pusztultak el.

Buchenwaldban 1945. februártól dolgoztam még kőbányában majdnem áprilisig. Hát voltak, akik a kőkitermeléssel foglalkoztak, mi a kőbányából gyalogszekérrel behúztuk a lágerbe a köveket – mi raktuk meg a szekeret, és mi húztuk be a lágerbe, ahol szintén csomókba összeraktuk a követ, ez volt a munkánk. A barakképítésre használták a követ.

1945 áprilisában visszavittek Buchenwaldba, mert már nem voltunk munkaképesek. Mindenki legyengült. És valószínűnek tartom, hogy az üzem, amelyik minket alkalmazott, annak már nem voltunk hasznosak.

A felszabadulás előtt körülbelül egy héttel vagy tíz nappal ki volt hirdelve, hogy a zsidók külön jelentkezzenek. Vegyesen voltunk a barakkokban: ukránok és lengyelek és különböző nemzetiségűek. A barakkom előtt, ahol én voltam, volt egy emeletes kőépület, és felsorakoztunk az épület előtt, jöttek az SS-ek, megszámláltak, és elindították ki a lágeren kívülre a transzportot. Én rosszat sejtettem, és meglógtam a transzportból. Bebújtam egy pincébe, ott is észrevettek az SS-ek, akik hátramaradtak, és kiszedtek a pincéből. Hát persze, hogy tapostak, vertek, mert nem akartam menni. Két kezemet fogták, és húztak az SS-ek a földön. Amíg lett egy riadó. S akkor az SS-ek otthagytak engemet a földön, ők meg kiszaladtak a lágeren kívül. Valószínű, hogy mindegyiknek megvolt, hogy amikor a riadó van, akkor megvolt a helyük, az őrük. Így tértem vissza a blokkba, s akkor egy német fiú bújtatott el engemet. De nem jöttek még egyszer kutatni. Azokat a zsidókat, akiket elvittek, néhány nap után visszaengedték, de nem tudtam megmagyarázni magamnak, hogy miért.

Egy-két nap után aztán elkezdték a lágernek a kiürítését, nem egyszerre az egészet, külön vették a barakksorokat, s abból a blokkból mindenkit. Valószínű, hogy elhatározták az egész lágernek a kiürítését. Ki volt adva, hogy sorakozó, s a blokkok előtt megjelentek az SS-ek, s azok hajtottak kifelé. Ez már egy általános kihajtás volt, nemcsak a zsidókat érintette. Viszont volt egy

megegyezés a belső rendőrség és az SS-ek között, hogy nem tudom, tíz- vagy húszezer embert vigyenek ki, és a többit hagyják ottan a lágerben. A belső rendőrség egy kordont csinált, tehát megfogták egymás kezét, amelyik biztosította, hogy ne lógjanak ki az emberek a sorból. Ilyen megegyezés volt, ahogy hallottam utólag. Én persze hogy kilógtam, nem mentem a transzportba. A belső rendőrök nem dolgoztak, ők tartották fenn a belső rendet. Körülbelül hat napig tartottak a transzportok, és mindig sikerült nekem meglógni és elbújni. A végén a gyereklágerbe bújtam el, mert azt mondták, hogy azt nem viszik el. És amikor látták a belső rendőrök, hogy most már mindenkit el akarnak vinni, mindenkit hajtottak ki, biztatták az embereket, hogy mindenki feküdjön le a földre a számlálótéren – óriási tér volt ez. Lefeküdtünk. És az SS-ek, akik hajtottak, már nem tudtak semmit csinálni. Nem fogtak neki lövöldözni, de ütötték, verték az embereket, hogy „los”. Mindenki lefeküdt, mintha beteg vagy halott volna. Akkor már az amerikaiak nagyon közel voltak, amikor az embereket vitték ki a lágerből. És persze minden délelőtt megjelent a riadó. Olyankor megint az SS-ek kiszaladtak a lágerből, mi vissza a barakkba. Hát ez lehetett körülbelül április 8-9-10-én.

A felszabadulás április 11-én volt. Ez volt a buchenwaldi tábor felszabadítása. Én már úgy össze voltam verve, hogy már nem érdekelt semmi sem. A láger hátsó részénél volt a mi épületünk, s amikor bejött az első tank, én épp az ablakon néztem ki. A lengyelek nagyon féltek, hogy nehogy belőjenek vagy felrobbantsák, és nagyon ütöttek engemet, hogy ne álljak az ablaknál, ne nézzek ki. De én láttam a műveletet, ami történik, hogy a lágerből az emberek – ezek a rendőrök – szaladnak, mennek ki a láger külseje felé, és a drótkerítésre rakják rá a deszkákat, hogy tudjanak kimenni, és hogy az őrség, amely magasan volt, az őrszemek a bódékból nézik a térképeket és menekülnek el. Izgalmas dolgok voltak. S mondták, hogy na, bejöttek az amerikaiak. Kimentem és láttam, hogy aki fel tudott mászni, az felmászott az amerikai tankra, s a tankos csokoládékat vett ki a zsebéből, és adott csokoládét. Én megfordultam, bementem a barakkba s lefeküdtem, mert már annyira össze voltam törve, az éhségtől inkább.

Aztán tífuszba estem. És jó néhány hétig voltam kórházban. Mikor már feljavultam egy kicsit, és lábra tudtam állni, bementem a bódéba vizet inni, ahol a felcser, tehát az egészségügyi felügyelő volt. S az megvádolt engemet, hogy megfertőztem a vizet. Nem tudtam, hogy nem szabad inni, mert előttem többen mentek, és ittak vizet onnan, csak amikor jött a felcser, elszaladtak. De én nem tudtam, hogy miért szaladnak el. S az aztán megfélemlített, hogy nem ad több gyógyszert, s kimentem. Felépültem.

A testvéremről, Mihályról nem tudtam semmit. Őket [Krakkóból] Varsóba vitték. Állítólag Varsóban, amikor kiürítették a lágert az oroszok elől, akkor ott maradt száz ember, hogy a láger nyomát eltüntesse. S azt a száz embert betelerelték egy barakkba, s felgyújtották a barakkot. Azok, akiket elhoztak onnan, azok mesélték Buchenwaldban.

Az volt a célja a lágervezetésnek, már az amerikai hatóságoknak, hogy az ifjak is és lehetőleg mindenki, menjenek nyugatra, mert a kommunizmus nem nekünk való, hogy a gyerekeket elkülönítik a szülőktől és külön nevelik, és csajkarendszert, kényszerrendszert vezet be a kommunizmus. A csajka egy ételhordóféle, a csajkarendszer azt jelenti, hogy közös konyhákban esznek, kintinban étkeznek és a családi élet szenved ezért. Az amerikai katonák vagy pedig az ottani francia vagy német hadifoglyok próbálták meggyőzni [az embereket], hogy ne jöjjenek vissza. Belső komiték alakultak a magyar zsidóknak, lengyeleknek, oroszoknak, cseheknek,

mindegyiknek országok szerint. Ezek valószínű, kapcsolatban voltak valamilyen katonai szervekkel vagy külső civil emberekkel, akik szervezték az embereknek a nyugatra szállítását. Mi meg tüntettünk, hogy engedjenek haza. Én nem hittem, amiket mondtak. Én haza akartam jönni. Reméltem, hogy valaki még hazajött. És kötődve éreztem Marosvásárhelyhez. Például mikor tüntettünk, megdobáltak a barakkokból, hogy miért akarunk hazamenni, hogy kommunisták vagyunk. Ott már különváltak, hogy kik hajoltak a kommunisták felé, vagy kik akartak Nyugatra menni.

Nekünk volt egy vezetőnk, egy Gyöngyössy nevezetű, egy budapesti illegális kommunista. Ő szervezte, hogy menjünk haza. Úgyhogy százan voltunk, akiket összegyűjtött és hazahozott. Adtak élelmet, három nyitott gépkocsit, és átvittek az orosz zónába. Az orosz zónában azt mondták, hogy letelepítenek [letesznek], elmennek benzint tankolni, s visszajönnek utánunk s hazavisznek. De otthagytak. Az oroszok mondták, hogy minket hazahoznak, de menjünk be a lágerbe. Ők is a lágerbe gyűjtötték össze a foglyokat, akik a lágerekből voltak. Ez a Gyöngyössy azt mondta, hogy mi már voltunk lágerben, még egyszer nem megyünk. S akkor mentünk falról falura, rekviráltunk traktorokat, ami szállított minket. Sokat gyalogoltunk hazafele. Ott, ahol megszálltunk, a vezetőség fölvette a kapcsolatot a polgármesterekkel, s összegyűjtöttek élelmet és főztek nekünk a községekben. Németországban, Drezdában aztán hajóra ültünk az Elba-csatornán, s aztán eljutottunk egy vasúti csomóponthoz. Talán Csehországban volt már ez, mikor vasútra ülhattünk. Vagy két hét eltelt, amíg Budapestre értünk. Pestről vonattal jöttem haza. Ebben a transzportban voltak kolozsváriak, nagyváradiak, marosvásárhelyiek. Kolozsváriakból a Székely testvérekre emlékszem. Kapcsolatunk is volt velük aztán, később. Marosvásárhelyre az Adler testvérek, két fiútestvér, jöttek.

Hát megérkeztünk haza. Miután a családomat szétválasztották, 1945-ben csak én tértem vissza. Megszűnt minden családi kapcsolatom. Marosvásárhelyre kevés zsidó tért vissza. Akkor Marosvásárhelyen volt a szülészeti szanatórium, az át volt alakítva, és ott fogadták a hazaérkező deportáltakat, ahol elláttak ruhával, élelemmel. Egy-két hónapig voltunk ottan, aztán létrejött a deportáltak fiúotthona és a deportáltak lányotthona. Ott aztán egy évig el voltunk látva. Onnan indultunk az életnek: munkába, katonaságba. Az Arany János utcai lakásban minden ott volt, megvolt, de nem akartam visszamenni, nem tudom, miért. A házigazda ott lakott, és a fia is ott lakott az udvaron – nagyon rendes emberek voltak. A bútort elvittem onnan és odaajándékoztam egy fiatalembernek, aki nősült. Sokáig vártam vissza a testvéreket, azt, aki munkaszolgálatos volt, s a másikat, akit meg munkára vittek [Varsóba].

Mint festő kaptam munkahelyet, szintén egy zsidó mesternél. Volt egy Hirsch nevezetű szobafestő-mázoló mester, ahol dolgoztunk vagy nyolcan, tízen mint szobafestők. Volt más zsidó, például egy Köln nevezetű, szintén festőmester, több segéddel dolgozott. Például ott nem dolgoztak szombaton. Egy Votrnyk nevűnek volt vagy három zsidó inasa, s volt két zsidó segéd is, de ő magyar ember volt. Alkalmazott zsidókat az 1944-es időkben is, tehát a nehéz időkben. Akik zsidókat alkalmaztak, azok nem végezhetek állami munkát. De ő titokban tartotta, nem volt nyilvántartás róluk, nem volt munkaszerződés, de azért megbecsülte őket.

Keresztény környezetben dolgoztam és tanultam. Olyan társadalmi rendszer alakult ki, amelyik ateista volt. Természetesen helytelenül fogtam fel, én magam is azonosítottam magam az ateista hittel, anélkül, hogy különösen tanulmányoztam volna, csupán elfogadtam. Az akkori rendszer és

az uralkodó párt egyenlőséget hirdetett, tudva, hogy nagyon nehéz körülmények között léteztünk mi, zsidók. Nem kellett lemondani a nemzetiségről, de nem volt vallásos nevelés.

Én szerettem egy zsidó leánkát, úgy hívták, Fényes Ilonka. A zsidó lányotthonban volt. Tetszett nekem ott is egy-két lány, de azok mind a módosabb fiúkhöz vagy az egyetemista fiúkhöz irányodtak, én meg egyszerű festő voltam, és nem jött ki a lépés. Ilonka azt mondta, hogy hozzám jönne, hogyha kimennék vele Palesztinába. De nem volt szándékom kimenni. Ez az egyik, a másik az, hogyha ilyen feltételt köt, akkor az nekem nem felel meg. Úgy éreztem, hogy azokat a jogokat, amik után én vágyok, tehát az egyenlőséget zsidó és nem zsidó között, azt itt megkapom, és a munkához való jogot hasonlóan megkapom. És nekem ifjúkoromban volt egy olyan ifjúsági környezetem, akik illegális kommunista ifjúsági szervezetekben vettek részt.

A feleségemmel, Bertával 1949-ben találkoztam. Az Ifjómunkás Szövetségnél dolgoztam, ő Székelyudvarhelyen az UFDR-nél [Uniunea Femeilor Democrate din Romania], a Román Demokratikus Női Szervezetnél dolgozott, és elküldtek minket pártnevelő iskolába, három hónapra. S ott találkoztunk. Nem volt feltétel, hogy a feleségem zsidó legyen vagy más nemzetiségű. Abban az időben nemzetközi módon kezdtem gondolkozni – ha nem kötjük magunkat valamelyik valláshoz, akkor nem zavar senkit, hogy más nemzetiségű. És azt hiszem, hogy a feleségem is ugyanezt fogadta el, ahogy én gondolkoztam. Nem beszéltünk erről vele. Amikor házasságról került a szó, az apósom nem egyezett bele. Nem azért nem egyezett bele, mert zsidó vagyok, hanem mert féltek attól, hogy nehogy még egyszer tragédia legyen. Egyébként nagyon jó viszonyban voltunk. Hét testvére volt a feleségemnek: a legnagyobb Asztalos János, nővére Mátéfi Mariska, aztán jött Domokos, György, Irmus, aki Bucsi Sándorné volt a férje után, s akkor volt Gyula és Asztalos Lajcsi, aki él most is. Egyidős velem. Nagyon jól egyeztünk. [Györgyöt és Gyulát nem ismerte személyesen.] Volt egy kölcsönös tisztelet, egy kölcsönös bizalom. Ahogy közöttem és a feleségem között nem érződött a, mondjuk, a valláskülönbség, úgy a családban sem érződött.

1950 áprilisában házasodtunk össze. Nem volt vallásos esküvőnk, csak az állami, a városházánál eskettek össze. Székelyudvarhelyen házasodtunk össze, oda vittek, ott dolgoztunk az Ifjómunkás Szövetségnél, és a feleségem szüleinél kaptunk egy szobát, s ott laktunk egy jó néhány hónapot. Szervezőtevékenységem volt ott: tagdíjak, tagkönyvek, tagok szervezése. Párttag voltam 1945-től. Mikor hazajöttem, voltak közel álló ismerőseim, akik a pártvezetésben voltak. És én közel álltam gondolatban, felfogásban a kommunista eszmékhez, és beiratkoztam a pártba. De ez nem volt feltétel az Ifjómunkás Szövetségnél, párton kívüli is lehetett.

Tetszett, amit hirdettek: az emberek egyenlősége, minden vallási, nemzetiségi megkülönböztetés nélkül, a munkához, tanuláshoz való jog, az, hogy munkát biztosítanak az embereknek. Más volt persze, amit hirdettek, és más volt, amit megvalósítottak. Nem mondhatom, hogy kiábrándultam a felfogásomból, ellenben kiábrándultam a vezetőkből, akik egyet mondtak, és mást csináltak. 1951-ben engemet kizártak a pártból [lásd: párttisztogatás Romániában], azért, mert a nyugati zónában voltam. Amerikaiak szabadítottak fel, tehát nem megbízhatónak minősítettek engemet – ez volt az akkori sztálinista felfogás, hogy ezek árulók, elárulják a kommunista eszmét. Ez volt az első nagy csalódásom. Akkor egy másik nagy csalódásom az volt, hogy mindenkit bevettek a pártba. Voltak ott nyilasok is, voltak akik legionárok [lásd: legionárius] voltak, de eltagadták, nem tették be az életrajzba. De ha jelentette valaki, nem sokat foglalkoztak vele. Szóval, ilyenek voltak.

Én az 1960-as években hallottam, hogy Ceaușescu szélsőséges nacionalista [lásd: Nicolae Ceaușescu]. És beszélték, hogy nagyon törekvő és diktatórikus ember, aki nem fogja az országot helyére billenteni. De a felső vezetés választott, mi csak azt szavaztuk meg, amire kértek. Politizálni valamilyen mértékben politizáltunk, mert amikor valamilyen álláspontot kellett elfoglalni, akkor én a párt álláspontját foglaltam el, anélkül, hogy meg lettem volna győződve, hogy az helyes vagy helytelen. Pártgyűléseken vagy szakszervezeti gyűlésen feldolgoztak egy bizonyos anyagot, és azt meg kellett vitatni. Nem lehetett eltérni attól. Ha valaki az őszinte véleményét akarta mondani, az nem érvényesült. Havonta voltak ilyen gyűlések, de nem mindig jelentem meg, különösen az utolsó tíz évben, az 1980-as években, amikor már meguntuk a sok ígéretet, és hogy nem teljesítik. Az ellátás nagyon rossz volt, és bizalmatlanságot vittek be az emberek közé. Minden ember gyanítva volt, a Securitate mindenütt dominált, kellett félni tőlük. És vigyázni kellett arra, hogy mit mondanak [mondunk]. Ezek mind oda vezettek, hogy 1980 után már nem hittem magamnak sem, ha hozzászólok egy dologhoz, hogy valóban azt mondtam, amit érzek.

Kétszer volt felvonulás egy évben, május 1-jén és augusztus 23-án [lásd: 1944. augusztus 23.], amin részt vettünk. Azok mindig kellemes időtöltések voltak, amikor munkán kívül az összes kollégák együtt voltak, beszélgettünk. Azt, hogy a mikrofonba mit mondtak, sosem figyeltem. Mi beszéltünk a magunk problémáiról, a család problémáiról.

Közvetlen 1945 és 1949 között mint szobafestő dolgoztam a szakmámban. Aktivista csak másfél évig voltam az Ifjúsunk Szövetségnél. Utána visszamentem a termelésbe. 1951 végén kezdtem el dolgozni az építkezési vállalatnál mint technikus, de a szakmámban. Akkor dolgoztam egy szövetkezetnél, ahol autófestéssel foglalkoztunk. 1957 után a fémipari üzemben, a Metalotechnicánál a gépeket festettük. És persze szobafestés-karbantartást is csináltam. Amíg dolgoztam, minden műszak után, amikor elvégeztem az üzemben a munkát, délutánra vállaltam mellékmunkákat: lakásfestés, autófestés, mikor mi került.

Tudom, hogy volt pártújságot olvasás a vállalatoknál, de a termelő egységeknél nem volt ilyesmi. Legalábbis nem emlékszem, hogy lett volna. Voltak marxista órák a pártoktatás keretén belül, ahol a marxista tanítást propagálták, és részt kellett venni és kellett készülni. Én valószínű, hogy készültem valamennyire az elején, az első években, de az emberek nemigen készültek. 1970-től errefelé már nemigen hittük azt, amit tanítottak, amit propagáltak. Eljárogattunk az órákra, de nagyon nagy hallgatással zárult a legtöbb esetben. Az üzemben – beszélek a Metaloteknikáról – volt hely, ahol egy helyiséget jelöltek ki erre a célra. Megjelent a várostól egy propagandista, felolvasta az anyagot, amit neki fel kellett olvasni. Általában minden második szó abból állt, hogy dicsérte a kommunista pártot, hogy milyen ügyesen vezet, dicsérte a vezetőket, hogy milyen ügyesek, és milyen jók és milyen szentek, és ezt már nem tudtuk elhinni. Persze, ami jó volt, azt elfogadtuk. 1950-ig nagy lelkesedéssel vettem részt, hittem teljesen, de később, mint mindenki, eltávolodtam. Viszont meg tudtunk élni abból a munkából, amit végeztünk. Ami az élettörekvésemet illeti, én megvalósítottam azt, amire törekedtem. Érvényesültem a szakmámban, és meg voltam becsülve. Kivétel volt, amikor egy-egy ember zsidózott, kellemetlen volt, de ezeket általában pontra tették.

A legnagyobbik lányom Annuska 1951-ben született. Éva, a középső lányom 1953-ban, Zsuzsa 1954-ben. Nem tartottunk semmilyen vallási tradíciót a családban, de mind a három lányom tudta, hogy az édesapja zsidó. Tiszteltünk mindenkit, aki valamiben hitt, de mi magunk vallási

hovatartozással nem foglalkoztunk. Nem foglalkoztunk, mondjuk, az első 10 vagy 20 évben [az 1960–1970-es években]. Nem voltak megkeresztelve a lányok. Zsidónak nem lehetett keresztelni, mert probléma lett volna. Akkor még nem is tudtam, hogy amúgy sem lehetett volna, mert az anyjuk nem zsidó. Hagytuk, hogy a gyerekek válasszák meg a nemzetiségüket, meggyőződésük szerint. Nem volt egy ifjúsági zsidó közösség Marosvásárhelyen. 1960–1962-ig a zsidó ifjúság, amelyik visszatért Auschwitzból, ők kivándoroltak Izraelbe [lásd: kivándorlási hullám Romániából a második világháború után]. Volt egy barátunk, Hermann-nak hívták, szintén két kislányuk volt, s általában azokkal barátkoztak a lányaink, de a nem zsidó ifjúsággal is barátkoztak, amikor iskolába kerültek.

Nálunk nem volt karácsonyfa, mi újévre állítottuk fel a téli fát. A feleségem másképpen gondolkozott, neki volt egy keresztény nevelése, amit felnőttkorig kapott. Nem volt kimondottan vallásos, de azért mégis voltak otthoni emlékei a karácsonnyal kapcsolatosan. Szívesen vette volna, hogy karácsonykor állítsunk fel karácsonyfát. De ez nem volt szokás a kommunista nevelési körben. Én másképpen gondolkoztam. Ez tartott körülbelül 1985-ig, aztán hagytam, díszítsenek fát, amikor akarják. Most már karácsonykor csinálják. Mindig kapok a szomszédból egy fát. Hát ebben az évben nem volt, a fát átadtam a lányoknak [a kisebbik lányának s a gyerekeinek], s oda [hozzájuk] mentünk át karácsonykor.

Amikor már a gyerekek megnőttek, akkor ők kezdtek foglalkozni, hogy tulajdonképpen milyen vallásúak. Romániában a keresztény tradíció az, hogy az apa után veszik a vallást, és így úgy nyilvánították, hogy ők zsidók. Viszont, amikor már barátok kerültek, akkor már nem hangsúlyozták, hogy zsidók, sőt, a nagyobbik lányom egy katolikus fiúhoz ment, és a fiúnak az anyja követelte a gyerekek megkeresztelését katolikusnak. A zsidó hit szerint, az anyja után veszik a vallási hozzátartozást, itt, Európában az apa után veszik. Viszont vannak vallásos kivételek, ahol például katolikusok, követelést állítanak fel, s úgy történt, hogy az unokáim a nagyobbik lányomtól, azok katolikusnak voltak keresztelve.

Nem voltam templomba járó, de ha megkérdezték, vállaltam, hogy nemzetiségem zsidó. De mint vallás, hogy ortodox vagyok vagy neológ, vagy milyen valláshoz tartozom, ez nem volt soha megbeszélve a családban. Nagyon későn kezdtem járni a zsinagógába, körülbelül 1973-ban, 1974-ben. Úgy kezdődött, hogy a középső lányom laşiba ment egyetemre. És hogy tudjon az ottani zsidó kázinóban kosztolni – mert nagyon előnyös áron lehetett kosztolni, és jó koszt volt –, beíratott engemet a marosvásárhelyi zsidó hitközséghez, s onnan adtak igazolást, hogy zsidó eredetű. Addig nem voltam beiratkozva, tehát nem voltam tagja. Nem emlékszem pontosan, de azt hiszem, 1971–1972-ben voltak ezek az évek. Akkor éppen Scheiner Aladár volt az elnök. Nem jártam istentiszteletre, de Hanuka alkalmával elmentem, vagy ha jött vendégségbe valaki és tartott beszédet a zsinagógában, vagy a főrabbi [lásd: Moses Rosen] jelent meg, akkor elment az egész család.

Éva, a középső lányom laşiban fogorvosira járt, az egyetemen főleg román közösségben volt. Ott találkozhatott zsidó kollégákkal, és onnan tudhatott a helyi kázinóról. A zsidó kázinóban olcsón lehetett kosztolni, tehát a lányomnak érdeke is volt, hogy annak vallja magát. Az ifjúk, akik ott étkeztek a kázinóban, beszervezték a lányomat a kórusukba, ahol ivrit énekeket tanultak. laşiban került kapcsolatba a cionista mozgalommal. 1984-ben ment ki Izraelbe, Askelonba. Ott a szakmájában dolgozik, van fogorvosi kabinetje [rendelője]. Évának második férje van most. Még az

egyetemi évek alatt összeházasodtak az első férjével, akit Tocaciu Dannak hívtak, egy román fiú. Mikor Éva kikerült az egyetemről, az első férje még egyetemista maradt. A lányomat egy Duna menti faluba helyezték. Közben született egy gyerekük, úgy hívják, hogy Tocaciu Mircea Alin. Aztán összebarátkozott egy orvos kollégájával, elvált az első férjétől, és összeházasodtak, attól is van egy gyermeke, Antohe Rudika, és úgy mentek ki Izraelbe. Itt hagyta az első gyerekét a férjénél. A második gyereknek utánam adták a nevét, habár a zsidóknál nem szokás, hogy élő emberek után adjanak nevet; de hát ezt ők nem tudták, a vejem sem, talán a lányom sem. Évával tartottuk a kapcsolatot, leveleztünk. Minden levelet megkaptunk, nem volt semmi problémánk, és nem is tartottam tőle, hogy legyen valami. Azelőtt is leveleztem Izraelből egy unokatestvéremmel, Szegál Bertával – az ő anyja testvére volt az én apámnak.

Annuska, a nagyobbik tanítóképzőbe járt itt, Marosvásárhelyen, több székely gyerekkel járt egy osztályba, lehet ezért is inkább magyarnak tartotta magát, a másik két lányunk zsidónak. Azután zeneelméletet tanult Kolozsváron. Fodor Albert volt a férje, egy szatmári hegedűművész. Versenyvizsga volt a temesvári filharmóniánál, szükség volt egy zenemesterre, s fölvevtek. Akkor átköltöztek Temesvárra, s ott laktak. Akkor a lányom a színháznál dolgozott mint sűgő. Az egyik gyereke 1977-ben, a másik 1980-ban született. Rövid idő után a férje tüdőrákban meghalt. Amíg a férje élt, a katolikus vallás fele vonzódott, de azért voltak zsidó barátai a társaságukban. Miután megözvegyült, felvette a kapcsolatot az ottani hitközséggel, a gyerekei részt vettek a kórusban, különböző ünnepélyeken szerepelnek. A nagyobbik unokám ivrit verseket is szokott mondani, és ivritül énekelt. Körülbelül 1986–1987-ben jártak ivrit nyelvet tanulni, volt egy tizenöt-húsz fős gyerekcsoport, aki járt Talmud-Tórára. Személyesen Neumann rabbi tanította őket, nemcsak ivritet, de vallást is tanított nekik párhuzamosan. Egyedül volt a lányom, nehezen tudott kijönni anyagilag. Ez már az 1980-as években volt, akkor voltak a nagy nehézségek az élelmiszer-ellátásban, és akkor érlelődött meg benne az alijázás. Így mentek ki aztán. Akkor már kint volt a középső lányom, Éva Izraelben. Nem tudom, ha biztatta Éva Annuskát, hogy menjen ki Izraelbe, de az érdekes az, hogy Annuskáék, mikor kimentek, mind betértek a zsidó vallásba. Ők is Askelonba mentek, egy városban él a két testvér. Annuska zenetanárnő, most nincs férje. Özvegy maradt, és nem ment többet férjhez. A lányok már nagyok. Az egyik zenét tanult Jeruzsálemben, oboázik, és most Németországban folytatja a tanulmányait. A másik számítógépes technikumot végzett, s abban a szakmában dolgozik. Férjhez ment, a férje, Turgeman Joszi marokkói származású, nagyon vallásos ember, ortodox, az unokám is nagyon vallásos lett. Hosszú ruhát visel az unokám, a férj rendszeren öltözik, mint a férfiak, nincs pájesze, nincs szakálla, de még otthon is csak kipával jár. Tartják a szombatot, de nemcsak a szombatot, hanem majdnem naponta eljár a templomba a férje. Gépészmérnököt végzett, de nem kapott munkát. Most nem tudom, mit dolgozik. Van egy lányuk, tehát nekünk dedunokánk.

Zsuzsa, a kisebbik lányom az Építészeti Líceumba járt itt, Marosvásárhelyen, és mikor befejezte, Kolozsvárra ment, almérnököt végzett, épületbelső-szerelési munkálatokat tanult – a villamosság, a vezetékek, a ventilláció, ezeket a dolgokat. A volt férjével líceumtársak voltak, és úgy ismerkedtek meg, s amikor végzett a lányom, akkor ment férjhez hozzá. Az nem volt baj, hogy zsidó a lányom. Habár a fiúnak a nagyszülei nagyon sokat apópoztak, hogy keresztelkedjen meg, de a lányom nem állt neki, hogy megkeresztelkedjen. Nem keresztelte meg a gyerekeket sem. Két lánya van: Zsófia és Orsolya. A lányom volt látogatóban Izraelben, azt hiszem, hogy a forradalom után közvetlenül [lásd: az 1989-es romániai forradalom] és annyira szerelmes lett Izraelbe, hogy hazajött, hogy

készülnek, és mennek. De a fiúnak a szülei nem egyeztek bele, mert egyetlen fiuk. Ebből kifolyólag aztán voltak viták, és lehet, hogy ez is oka volt az elhidegülésüknek, ami volt közöttük, hogy a lányom szeretett volna menni, és a férje nem. De a fiú már akkor elkajtárkodott, s durváskodott. A lányom elvált tőle. Zsuzsa a válás után már nem akart egyedül kimenni. Egyedül, két gyerekkel nehéz megbirkózni ott is. Az unokáim, Zsófia most 18 éves, tehát 1987-ben született, képzőművészeti líceumba jár, és a festészetet ölelte fel. Orsika 1990-ben született, most hetedik osztályos, nagyon jól tanul, nagyon szorgalmas.

A feleségem 1984-ben vonult nyugdíjba, én 1985-ben. Berta gépelőnő volt a helyi újságnál, a „Vörös Zászló”-nál. 54 éves volt, amikor nyugdíjba vonult. Akkor már volt nálunk két unoka, akit kellett nevelni, akikkel kellett foglalkozni. Mert a nagyobbik lányomnak a gyerekei árván maradtak, nem tudta rendezni mind a kettőt, s akkor az egyiket mi rendeztük, addig, amíg iskolába került. Úgyszintén a középső lányomnak a kisfiát is. Amíg elmentek Izraelbe, addig itt voltak, nálunk. Tehát a feleségem általában a házimunkával és a gyerekneveléssel foglalkozott.

Legelőször 1986-ban voltunk Izraelben, ketten a feleségemmel. Akkor Évánál voltunk. Nem volt problémánk a kommunizmus alatt, könnyen adtak engedélyt a kiutazásra, s olcsó is volt. Beadtuk a kérvényt, és nem tudom, mennyi idő alatt adták meg, de megadták. Itt volt a lakás, itt volt két lányunk, s valószínűleg ezért nem tették föl a kérdést, hogy visszajövünk-e vagy nem. Anna utána ment ki, 1987-ben. 1986-ban, amikor Izraelben voltunk, akkor még ő Temesváron volt. Azóta többször jártam Izraelben. Voltam aztán 1990-ben, 1991-ben. 1994-ben felvettem az izraeli állampolgárságot is, s akkor hosszabb ideig ültem ott, vagy négy-öt évet, úgyhogy évente csak két-három hónapra jöttem haza. Ott dolgoztam a szakmámban. Berta volt, amikor eljött látogatni, volt, amikor nem. De én minden évben hazajöttem június és október között. Ez inkább az anyagiak miatt nagyon jól jött, ezért is döntöttem így, de élveztem, hogy jó festékekkel lehetett dolgozni ott. És úgy örvendtek a munkámnak! Többségük erdélyiek s főleg marosvásárhelyiek voltak, akiknek dolgoztam. Nagyon jól éreztem magam ott. Mindenütt úgy voltam, mint a családban. Ott kosztoltam, és legtöbb helyen ott is aludtam, ahol dolgoztam. Vándoroltam az országban, autóval szállították nekem a szerszámokat. A kuncsaftok egymást ajánlták, versenyeztek egymással, hogy kihez menjek hamarabb. Volt egy nagyon jó marosvásárhelyi barátom, Kovács Bandi, aki nagyon sokat segített azoknál a munkáknál főleg, ahol nem tudtam beszélni velük. Azok lengyel vagy marokkói eredetűek voltak. Az igazság az, hogy kevés időm volt látogatásokat eszközölni. Ha nem dolgoztam, általában a rokonoknál, a lányaimnál laktam, de főleg Évánál – nagyobb a lakásuk, több hely volt nála. Ők vittek a sós tengerhez, a Holt-tengerhez. És jártam Tel- Avivban, Haifán.

Most minden az unokák és az emlékek körül van. Igyekszünk egymásnak segíteni, mert a két unoka, Zsuzsának a gyerekei, itt van reggeltől estig. Anyagilag is, ellátásban is mi segítünk nekik. Van egy kis kertem, amit tudok rendezni, van egy kis pince, ahol kicsi bort csinálok. Mostanában már nem festek; körülbelül 1996-ig, 1998-ig dolgoztam, vállaltam munkát itt is, de utóbb inkább Izraelben.

Az utolsó, mondjuk, tíz éve majdnem rendszeresen járok szombaton az imádkozásra a hitközséghez. Én magam továbbra sem vagyok vallásos, nem imádkozom, de viszont úgy érzem, hogy ide tartozom. És a hitközségnek szüksége van minden ép kezű, ép lábú emberre, hogy elmenjen, részt vegyen az imádkozáson, mert nehezen hoznak össze tíz embert, és tíz ember nélkül nem tudják megtartani a minjent [minjánt]. Az utóbbi években megfordult: 9 hónapot

vagyok itthon, és csak két-három hónapot vagyok Izraelben. Ebben az időszakban, amikor itthon vagyok, rendszeresen megyek a templomba. Ünnepeken is mindig elmegyek. Az a benyomásom, hogy ezek az emberek, akik vezetik a hitközséget, azok önfeláldozással végzik a munkájukat a marosvásárhelyi zsidóság érdekében, hogy tartsák össze a zsidóságot, és ebből nem akarok kimaradni.

Mind a két unokám szívesen eljön a zsinagógába, mikor ünnepek vannak. El szoktunk menni a pészahi vacsorára, széderestére. Kétszer voltak Magyarországon, Szarvason, ilyen zsidó ifjúsági táborban; a nagyobbik, ő többször részt vesz ifjúsági találkozók is. A nagyobbik most is megy Temesvárra, van valamilyen cionista ifjúsági találkozó. És nem beszél meg velünk, hogy menjen vagy ne menjen, hanem ő érdeklődik, saját akaratából megy. Még nem vetődik fel az a probléma, hogy kimegy-e Izraelbe, még nem aktuális. Mindegyik lányunknál, mikor elvégezték az egyetemet és kezdtek dolgozni, csak akkor vetődik ez fel. Tudniillik, mégis a szocialista rendszerben voltak olyan előnyök, hogy könnyebben tanulhattak a lányok, ösztöndíjat kaptak, nem volt nehéz az eltartásuk, a fenntartásuk az egyetemen, de most nehezebb. Most a nagytatájuk gyűjtött egy kicsi pénzt, amíg kint dolgozott Izraelben, s ezt most az unokákra szép lassan költi el. Nagyon sokat kell segíteni. A lányom egyedül, a munkájából nagyon szegényesen tudna élni. Mint minden más ember, valahogy megélne, de csak valahogy. Négymillió lejből, hogy kétmillió lejt fizessen lakásfenntartást, iskoláztatást, nem megy. Így mikor valami probléma van az iskoláztatással, akkor legalább nyolcvan százalékban mi fedezzük ezeket a kiadásokat.